

ItK

4-5

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1985

A TARTALOMBÓL

Kovács Sándor Iván: Gyöngyösi Kemény-eposzának Zrínyi-imitációi
Tüskés Gábor—Knapp Éva: Fejezet a XVIII. századi vallási ponyvairodalom történetéből

Korompay H. János: Pulszky Ferenc irodalomszemlélete az 1840-es években

*

Szili József: Az egyetemesség alakzatai Az esztétikum sajátosságában

*

Tverdota György: József Attila *Irodalom és szocializmus* című előadásának szövegváltozata

*

Horváth Iván: Névvvarázs

Szemle

*

Bónis György (1914—1985) (*Bertényi Iván*)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1985. LXXXIX. évfolyam 4—5. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Bíró Ferenc
főszerkesztő
Komlószi Tibor
felelős szerkesztő
Dávidházi Péter
Horváth Iván
Kiss Ferenc
Kulcsár Péter
Tarnai Andor
Tverdota György
Veres András

Kovács Sándor Iván: Gyöngyösi Kemény-eposzának Zrínyi-imitációi 389
Tüskés Gábor—Knapp Éva: Fejezet a XVIII. századi vallási ponyvairódalom történetéből 415
Korompay H. János: Pulszky Ferenc irodalomszemlélete az 1840-es években 437

Évforduló

Szili József: Az egyetemesség alakzatai *Az esztétikum* sajtóosságában 456

Kisebb közlemények

Csapodi Csaba: Janus Pannonius elveszett „Annales patriae”-ja 472
Kakucska Mária: Juan Luis Vives és Pázmány Péter anyaneveléséről 479
Imre Mihály: Magyar humanista költők emlékezete XVIII. századi prédikációs irodalmunkban 485
Pál József: Az árkádia pör ikonológiai vonatkozásairól 498
Penke Olga: Diderot és a magyar felvilágosodás 507
Nagy Imre: A pusztulás tragikus látomása 514
Nagy Csaba: Kísérletek a betöltött Szép Szó újjászervezésére 520

Adattár

Jankovics József: Bethlen Jánosné Váradi Borbála ellen írt pasquillus 528
Madácsy Piroska: Kosztolányi Dezső francia kapcsolataihoz 533
Tverdota György: József Attila *Irodalom és szocializmus* című előadásának szövegváltozata 546

Műhely

D. Molnár István: Jósika Miklós *Eszther* című regényéről és lengyel „rokonairól” 549
Horváth Iván: Névvarázs 559
Tverdota György: Megjegyzések Horváth Iván „Névvarázs” című tanulmányához 570

Szemle

Pilinszky János: A mélypont ünnepéye (*Rónay László*) 573
Kiss Endre: Szecesszió egykor és ma (*Lőrinczy Huba*) 577
Két könyv a népi mozgalomról (*N. Pál József*) 581
Ecsedi Báthory István meditációi (*Szabó András*) 584
Mikszáth Kálmán összes művei (*Kállay Géza*) 586
Balázs Béla levelei Lukács Györgyhez (*Kiss Endre*) 589

*

Hortus Musarum. — Argenti iratai. — Tözsér Árpád: Régi költők — mai tanulságok. — Gianpiero Cavaglia: L'identità perduta. — Rolla Margit: Kaffka Margit. II. Út a révig. — Magyar István: „Felháborodom, tehát vagyok”. — Szalatnai Rezső: Két hazában egy igazsággal. (*Uray Piroska, Kovács Zsuzsa, Sziklay László, Pál József, Imre László, Szilágyi János, Fried István*) 591

Krónika

Bónis György (1914-1985) (*Bertényi Iván*) 600
Intézeti hírek (1984. január 1.—december 31.) 601

SZERKESZTŐSÉG

Budapest
Ménási út 11—13.
1118

GYÖNGYÖSI KEMÉNY-EPOSZÁNAK ZRÍNYI-IMITÁCIÓI

„Gyöngyösi magába szedi a hagyományt, vérévé teszi, áthasonlítja; az egykorú olvasó fel találja benne mindazt, ami elődeiben tesszik . . .” (*Arany János*)

„Az utánzó, a feladatot mesteri technikával megoldó barokk költő legjobb magyar irodalmi példája Gyöngyösi István.” (*Bán Imre*)*

„Corneille és Racine között párhuzamot vonni: ez nekünk franciáknak nemzeti társasjátékunk” – idézi Henri Brémond elmés meghatározását egy kitűnő esszé.¹ Ilyen „nemzeti társasjátékot” a magyar irodalomtörténetírás Zrínyivel és Gyöngyösiével játszik, már Kazinczy óta, aki köztudomásúan tervezett egy *Pararellé*-t, amely „Zrínyit, a Virgil és az olasz epikus Tasso tanítványát, és Gyöngyösit, az Ovidét” összehasonlította volna.² Nagy kár, hogy ez a *Paralella* végül is nem készült el, de bírjuk Arany remekművét, a *Zrínyi és Tasso*-t (1859) és *Gyöngyösi István*-ról írt nagyhatású tanulmányát (1863), amelyekben megvetette alapját a hagyományossá vált Zrínyi–Gyöngyösi-összevetéseknek. Horváth János ezen a csapáson indult el, amikor *A magyar irodalom fejlődéstörténeté*-ben (1922) rendkívül finom párhuzamokkal gazdagította Arany Gyöngyösi-tanulmányának megfigyeléseit, miközben koncepciójától egy tapodtat sem távolodott.

A Zrínyi–Gyöngyösi-költőpárban megtestesülő Vergilius- és Ovidius-archetípus – mutatis mutandis – fejlődéstörténetileg a Tasso–Marino-jelenségnek felel meg; a heroikus–monumentális–fenséges Zrínyi és a hedonisztikus–dekoratív–kellemes Gyöngyösi a magyar barokk költészetnek tipológiailag hasonló két aspektusát, kronológiailag szintén egymásra következő olyan két fázisát mutatja, mint a XVI–XVII. század fordulójának két nagy olasz költője. Az eposzsal sikertelenül birkózó, lírikus-leíró hajlandóságú Marino, aki még büszkén elmondhatta magáról, hogy Tasso figyelemre méltatta ifjúkori műveit, ugyanolyan alapon határozta meg a különbséget kettejük között, mint ahogy Kazinczy látta Zrínyi és Gyöngyösi egymástól eltérő költőalkatát. „A nápolyi Ovidius”, az „aetas ovidiana” koszorúzott költője úgy nyilatkozott: „Torquato géniusza vergiliusi volt, az enyém ovidiusi.”³ A mi Zrínyink és Gyöngyösink vergiliusi (tassói) és ovidiusi (marinói) géniuszát többen megvilágították, de úgy játszva mindig a paralella-társasjátékot, hogy a holt bábukat: az utóélet vesztes-győztes Zrínyijét és győztes-vesztes Gyöngyösijét tologatták; vagy legalábbis úgy, hogy életművük statikus szemlélése közben fel sem vetették az egymásra hatás lehetőségét, egymás ismeretének kérdését. Pedig ami életrajzilag nyilvánvaló, hogy ti. a nádor titkárának feltétlenül ismernie kellett a horvát bánt, az költői értelemben még kézenfekvőbb.

*Az imitáció fogalmának értelmezésében BÁN Imre *A barokk* c. antológiájára támaszkodom (az idézet az 1962. évi kiad. 31. lapján), s nem különítem el az utánzás különféle fajtáit; lásd erről SZŐRÉNYI László *A Szigeti veszedelem és az európai epikus hagyomány* c. tanulmányának (I OK, 1979, 288) hivatkozását: G. N. KNAUER, *Die Aeneis und Homer. Studien zur poetischen Technik Vergils mit Listen der Homerzitate in der Aeneis*, Göttingen, 1964. Céloom tehát ezúttal csak a Zrínyi-idézetek Kemény-eposzbeli listájának összeállítása és első értelmezése. Remélhetőleg lesz még alkalmam egy alaposabb, Gyöngyösi-centrikus paralella megírására is.

¹HUBAY Miklós előszava a *Francia klasszikus drámák, Corneille–Racine* (A Világirodalom Klaszszikusai) c. kötethez, Bp., 1984, 797.

²KOSJÁR (KAPOSI) Márton, *Kazinczy elfelejtett Zrínyi-értékelése*, ItK 1959. 515. Vö. KOVÁCS S. I., *Utószó az Adriai-tengernek Syreiaia hasonmás kiadáshoz*, Bp., 1980, 21.

³A Tasso–Marino-kérdésről lásd KOVÁCS S. I., *A lírikus Zrínyi*, Bp., 1985, 115–127.

Elképzelhetetlen, hogy az a Gyöngyösi, aki már huszonnégy éves a *Syrena*-kötet megjelenésekor, s tíz évvel később Balassi kéziratos verseit is mohón tanulmányozza Wesselényi környezetében⁴ (ha ugyan nem ismerte azokat előbb is), a *Syrena*-kötetet és Zrínyi prózai műveit ne vette volna kézbe. Wesselényi szolgálatába ráadásul épp akkor, 1663-ban kerül,⁵ amikor az *Áfium* már széles körben terjed, s megkezdődik Wesselényi, Nádasdy és Zrínyi szövetségének előkészítése. Amidőn 1663. szeptember 8-án a nádor, az országbíró és a horvát bán Kőszegen találkoznak, hogy aláírják az ún. *Szövetséglevél* első fogalmazványát,⁶ a porzót talán maga Gyöngyösi komornik hinti rá a friss kéziratra.

Wesselényi nádor – a korszakásnak megfelelően – szeretett irodalmi művekből idézgetni. 1663. május 22-én keltezett vármegyei körleveléből R. Várkonyi Ágnes emeli ki ezt a jellemző részt: „Kérem, kényszerítem kegyelmeteket, serkentse föl magában magyar szívet és édes eleinek vitéz véréből született, *pogány ellen való* forró haragját. *Kardot, kardot, fegyvert, bátor szívet* szerezzen s neveljen magában, s mivel az idő eljött, melyben avagy ezt is elvesszük [. . .], ami keveset még Magyarországon bírnak, avagy a pogány ebnek szégyenvallásával s utoisó romlásával, tőlünk s eleinktől [. . .] prédált hazánk országlásából is kiverjük.”⁷ A „*pogány ellen való forró harag*” kifejezés „*A török áfium ellen való orvosság*” címszerkezet követése, azt pedig a volt Zrínyi-szeminarista Hausner Gábor figyelte meg, hogy ennél biztosabb nyoma is van a Wesselényi-levél és az *Áfium* egyezésének. Több olyan *Áfium*-másolatot ismerünk, amelyek függeléke az *Arma parat* . . . kezdetű latin epigramma, illetve a latin vers *Fegyvert s bátor szívet* . . . kezdősorú magyar fordítása.⁸ A megfigyelés szerint a Wesselényi-levélben kiemelt „*fegyvert s bátor szívet*” nyilvánvalóan a vers első sorának idézése,⁹ Wesselényinek tehát – folytathatjuk a gondolatmenetet – már 1633 májusában olyan *Áfium*-példánya volt, amely a verses függelékét tartalmazta.

⁴Gyöngyösi Balassi-imitációit ECKHARDT Sándor foglalta össze: *Balassi Bálint utóélete*, ItK, 1955, lásd KOMLOVSZKI Tibor kiadásában: *Balassi-tanulmányok*, Bp., 1972. 390–406. A tanulmány huszonnégy Balassi-vers ismeretét valószínűsíti, s megállapítja: a Gyöngyösi által használt Balassi-kézirat azonos lehet azzal a másolattal, „mely Wesselényi Ferenc nádor birtokában volt, s ahonnan Wesselényi három ízben idéz leveleiben”. BITSKEY István alább említendő dolgozata, amely Gyöngyösi és a korábbi magyar költői hagyomány viszonyát próbálta tisztázni, Eckhardt tanulmányának eredményeit nem hasznosítja, nem is hivatkozik rá.

⁵„Annyi kétségtelenül bizonyos, hogy Gyöngyösi – családi dolgait elintézve – 1663 nyár utolján, legkésőbb ősz elején már elfoglalta Wesselényi mellett komorniki állását” – olvassuk BADICS Ferenc életrajzában: *Gyöngyösi István élete és költészete*, Bp., 1939, 35. A 31. és 34. lapon Gyöngyösi füleki seregbiroóságának utolsó dokumentumaként Badics egy 1663. május 7-én írt levelet említ, leszögezvén, hogy Gyöngyösi „a háborús veszély közeledtével a nyár folyamán végképp elhagyta Füleket és seregbiroói tisztét”, továbbá Gömör megyei birtokait is, hogy Wesselényi szolgálatába álljon. Sor kerülhetett erre már 1663 tavaszán is, bár ez csak feltételezés. A készülő *Murányi Venus*-ból azonban feltétlenül korábbi találkozásokra következtethetünk. Badics (i. h.) egyenesen úgy véli: Gyöngyösi valószínűleg alkalmat kapott „a maga s készülő költeménye egyes részeinek bemutatására. Ilyen előzmények után, midőn a közelben folyó harcok utóbb menekülésre kényszerítették, felajánlotta szolgálatait a nádornak, s ez annál készségesebben alkalmazta maga körül a jótolllú s képzett jogászt, mert magánügyei s nagy levelezése intézésében jó hasznát vehette.”

⁶Vö. R. VÁRKONYI Ágnes, *A magyar politikai kultúra ismeretlen fejezete*, Kortárs, 1982, 1433–1446 (fotokópiákkal), továbbá: *Zrínyi Miklós szövetsége Wesselényivel és Nádasdyval a török ellen 1663-ban*, Történelmi Szemle, 1984, 341–368 (szakirodalmi hivatkozásokkal).

⁷I. m., 357–358. A Murányi várában kelt, Győr vármegyének címzett levél először megjelent: Új Magyar Múzeum, 1854, I. köt., 43–44.

⁸Zichy György esztergomi kanonok példányában (MTA Könyvtára, Kézirattár: K 85) még tulajdonosi dátum is olvasható: 1664. szeptember 4. E példányok felsorolását – Négyesy és Markó nyomán – lásd RMKT XVII 10, 695.

⁹HAUSNER Gábor következtetését hasznosítja az ELTE Zrínyi-szemináriumán, 1984-ben készült dolgozatában POROGI András, *Gyöngyösi Kemény-eposzának két koncepciója és az „Áfium” hatásának kérdése*, sajtó alatt, It, 1986.

Vajon ki fogalmazta Wesselényi levelét? Valószínűleg maga a nádor diktálta. De ki írhatta a függelékverset? Erre egyelőre nem tudunk válaszolni. Mindenesetre feltűnő, hogy elsőként Wesselényi idéz belőle, ami megengedi annak feltételezését: a vers szövegezése esetleg az ő környezetében történt. Hogy mikor, arra vonatkozóan némi kormeghatározó fogódzót nyújt ez a strofa:

Zászlód alá, hazám, kérd, jöjjen magyar *Márs*,
Sok sphahoglán ellen, ki legyen veled *társ*,
Mert már hónod alatt alig maradt az *ars*,
Félek rajta, hogy te öved ne legyen *hárs*.¹⁰

A Klaniczay Tibor Zrínyi-monográfiájára hivatkozó Varga Imre mutat rá: a 'Kérd, hogy a magyar Mars, azaz Zrínyi, jöjjön zászlód alá' értelmű sor arra az 1663 augusztusában felmerülő tervre utal, mely szerint Zrínyit kell megbízni a magyar hadak parancsnokságával.¹¹ A király szeptember elején meg is erősíti „totius Nationis Hungariae Dux” tisztségében,¹² s Zrínyi szeptember 16-án már fővezérként rendel hadimustrát.¹³ A vers helyesen magyarázott utalása az 1663 májusa és augusztusa közötti események láncolatába illik, s meglepő, hogy idézett strófájának rímeivel Gyöngyösi István *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házasságáról* szerzett epithalamiumában találkozunk ismét:

Kinek Saturnus is mind vélem s mind *Márssal*,
Elhihetd, hogy leszünk megsegítő *társsal*,
Vassal lévén össze csatolva, nem *hárssal*,
El nem állunk tőled sem karddal, sem *Arssal*.¹⁴

Gyöngyösi kiváló költői képességeit 1664-ben már a *Murányi Venus* reprezentálja. Az ő szintjéhez képest a *Fegyvert s bator szívet* . . . gyenge vers, s ha nincs is kizárva, hogy Wesselényi mellett mégis ő vetette papírra sebtiben, az vitathatatlan, hogy húsz év múltán az *Áfium* függelékversének rímeit veszi át a *Thököly házasságá*-ba. Megerősíthetik ezt a verses *Áfium*-függelék és a házassági eposz ugyancsak rímpárhuzamba állítható eme strófái is:

Ha magyar kard pogány karddal össze *csördül*,
Jól fordul a kocka, szerencsénk is *pördül*,
Bánatban bús elménk örömré fel *zendöl*,
Vitézségünk miatt pogány füle *csendöl*.¹⁵

*

Mindenek füliben kedves hír *csengeni*,
S arra nagy áldgyúkkal az bástyák *zörgeni*,
Az templomok sok szép áldással *zengeni*,
Az paloták pedig táncokkal *rengeni*.¹⁶

Korántsem oly erős rímegevezések, mint a *Mars – társ – hárs – ars; Márssal – társsal – hárssal – Arssal*, más a kontextus is, de hogy még a kontextusbeli különbség is lehet egyezés jele, arra ugyancsak van bizonyíték a két idézett műből.

„Sokszor magyar miatt török hold megapadt” – olvassuk a *Fegyvert s bator szívet* . . . 7. strófájában ezt a Zrínyi által annyira kedvelt metaforát. Legszébb változata a Deli Vid-epigrammában talál-

¹⁰ A vers szövegének kritikai kiadása: RMKT XVII 10, 244–245.

¹¹ Uo. 696.

¹² KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, 2., átdolg. kiad., Bp., 1964, 746. Vö. még 691.

¹³ R. VÁRKONYI Á., I. m., 364.

¹⁴ GYÖNGYÖSI István *Összes költeményei*, II. köt., BADICS Ferenc kiadása, Bp., 1921, 230.

¹⁵ RMKT XVII 10, 245.

¹⁶ GYÖNGYÖSI I., I. m., id. kiad. 279.

ható: „Nagy csorbát csináltam / Az ottomán holdban”. Ebbe a képzetkörbe tartozik a *Syrena*-kötet híres eclipsis-utalása is: „Vagyon fogyatkozás [. . .] mind az holdban, mind az napban, kit mi eclipsisnek hívunk.” Wesselényi nádor 1663. október 29-én Zrínyihez küldött levele ezeket az epigramma-motívumokat hárítja vissza udvariansan a dédapa hektori hősiességét, a Deli Vid török hold-csorbító vitézését megőrkítő költőre: „Áldassék az felséges Istennek neve maga *hectori jó hírével* és nevével *az ottomány fényeskedő holdnak homályító csorbításával* hozta vidámságra az szegény, csaknem utolsó kétségben esett magyar világot.”¹⁷ A török segítséggel zászlót bontó Thököly házasságáról énekelve Gyöngyösi 1683-ban csak úgy tudja hasznosítani a csorba hold- és az eclipsis-metaphorát, ha értelmét homlokegyenest megfordítja:

Innét látsz az Holdban sok ekklypsiseket,
Noha most neked is tart szövétnekeket,
De az étszaki szél olthatja ezeket,
Hozhat rád étszakát s azzal veszélyeket.

Cimboráinak is tudom tehetségét,
De azok sem érik az Holdnak felségét,
Mely bár csonkítsa is néha teljességét,
De helyre állítja az megént épségét.

Nem fogy soha úgy el, hogy meg ne újuljon,
Nem jut oly terh alá, hogy ottan megfúljon . . .¹⁸

Azzal a nagy Zrínyi-motívummal küszködik itt Gyöngyösi István, amelyet patrónusa még éppúgy eredeti jelentésében használt, mint a *Fegyvert s bátor szívet . . . szerzője*. Úgy értendő tehát az egyező rímek és a kontextusbeli különbség szintén párhuzamokat erősítő jelentése, hogy a *Thököly házassága* – legalábbis a hold-metaphora tekintetében – a *Fegyvert s bátor szívet . . .* palinódiája.¹⁹

De térjünk vissza a Zrínyit olvasó, 60-as évek eleji Gyöngyösihez. Már a *Syrena*-kötet *Az olvasónak* címzett ajánlásán megállhatott a tekintete: „Irtam szerelemről is, de csendesen; nem tagadhatom, hogy olykor az is nem bántott; osztán nem egyenetlen az szerelem vitézséggel, abbul az versből tanultam:

*In galea Martis nidum fecere columbae,
Apparet Marti quam sit amica Venus.*”²⁰

¹⁷ Idézi R. VÁRKONYI Á., I. m. 365. Idézte már korábban is (*Márssal társolkodó Murányi Venus 1664-ben*, It, 1980, 82), s erre Zrínyi-párhuzammal reagáltunk: *Olvastam valahol . . . II. Történesek a Rádió ismeretterjesztő műsoraiban*, szerk. BENDA Kálmán és KEREKES István, Bp., 1984, 160–161.

¹⁸ GYÖNGYÖSI I., I. m., id. kiad. 283–284. A további idézetek is innen, már csak a részek és a versszakszámok feltüntetésével. (Betűhűségem nem törekszem.)

¹⁹ Nem itt fejtegetendő kérdés a *Thököly házassága* egyéb imitációinak kérdése. Futólag utalunk néhány megvizsgálandó sorra: „És ottan bolhákat az són is nyomozók” (vö. Rimaynak *Bálint nevezetben ki voltál Balassa . . .* kezdetű verse 8. sorával: „Aki ebben kétes, nyomozzon balhát hón”); a „Zrínyi-gyanús” helyek (vagy közhelyek): „Egynéhány vereték gyöngye csügg orcáján” (96), „Mint gyors evet szökött csak hamar lovára” (154), „Szokott gyámol nélkül borostyán és komló, / [. . .] Maga ereiben hamar földre omló” (261), „Távol jár Alecto az több Furiákkal” (295), („Így lén végzése az Ég Fatumának” (305), „Mint por az szél előtt ide s tova mennek” (448). A *Fegyvert s bátor szívet . . .* soraihoz vö. még: „Oltalmazván ura az *Arssal* és „*Márssal*” (496), továbbá Rimay: *Márssalnak – társnak* (a Tolnai Balog-epigramma ford., 6. versszak) valamint: *Márs-társ-hárs-nyárs* (*Magyarországi eclipsis*, 1670, kiad. VARGA Imre, *A kuruc küzdelmek költészete*, Bp., 1977, 54, 59).

²⁰ Gróf Zrínyi Miklós *Művei*. Kiadta NÉGYESY László. Első kötet: *Költői művek*, Bp., 1914, 88. A további idézetek is innen, már csak az ének- és a strófaszámok feltüntetésével. A latin idézetről: TOLNAI Vilmos, *Zrínyi Miklós és Petronius Arbiter*, EPhK, 1903, 189–190. Az idézet Zrínyihez vezető útja még tisztázatlan.

Mars és Venus: e két ihlető istenség közül választja Zrínyi elsősorban Marsot, Gyöngyösi Venust. Illetve ha Gyöngyösinek mégis Marsról kell énekelnie, akkor Zrínyihez folyamodik segítségért. Soha jobb mitológiai metaforákat! –, hiszen további egyszerűsítéssel szólva: Zrínyi Mars–Venus-párhuzama éppúgy kifejezheti a magyar Vergílius és a magyar Ovidius eltérő költői alkatát, mint ahogy alkalmazható Wesselényire és Széchy Máriára, sőt magára Zrínyire és Wesselényire is. A *Márssal társolkodó Murányi Venus* ugyanis nem (csak) az egymással hosszan szerelmeskedő istenpár, hanem az egymással 'szövetségre lépő' nádor és bán is lehet. R. Várkonyi Ágnes véli így: „Wesselényi titkára, Gyöngyösi István legjelentősebb műve, a *Márssal társolkodó Murányi Venus*, játékos formában, a kor bonyolult szimbólumrendszerében Zrínyi és Wesselényi társolkodását, vagyis szövetezését is kifejezi. Ami ugyanis a mű felszínén futó történettel, 1644 eseményeivel, Wesselényi és Széchy Mária nevével helyettesíthető be, az 1663–64-ben más nevekre és másként értendő. Tudományos közhely, hogy Zrínyit kortársai magyar Marsnak nevezik, a nádor önmagát Orionnak, s a pasquillus-hagyományban viszonylag közeli példa: a nádor az új Venus.”²¹

Hozzátehetjük e megfigyeléshez, hogy a *Murányi Venus* elé írt bőszavú bevezetés éppúgy a Mars–Venus-példával fejeződik be, mint a *Syrena*-kötet lakonikus előbeszéde. De Gyöngyösi mintha előbb is Zrínyi poétikai vallomásának vezérszavait parafrázálná a maga célkitűzései szerint. Zrínyi a történelmihez (eposzhoz) szegényes magyar nyelvre panaszkodik, Gyöngyösi a maga „együgyű történelmének magyar versekből fűzött tollaival” úgy akarja „szárnyaztatni” hősei történetét, hogy híruk „az következendő üdönnek messze levő határra” is elrepülhessen, ámde a magas tárgyhoz elméje „alacson”, „illendő ábrázolással pennája sem tudta leképezni”. Ha a nyelv szegényessége és az illendő ábrázolás nehézségi foka távoli párhuzamok is, meggyőzőbben vehetők össze szerénykedő formuláik. Zrínyi ismeretes túlzással arról vall, hogy soha nem korrigálta meg művét, mely „első szülése elméjének”; hogy nem „hasomlitja pennáját” a nagy eposzírókhoz; hogy írta, „azmint tudta”; Gyöngyösi pedig a „vékony értelem”, az „éltelen készüllet”, az „alkalmatlan hely”, a sokszori toldozás, félbeszakasztás hátrányaira hivatkozik. Ezt a két gondolatort pedig – jóllehet poétikai jelentésük csak a fabula-kérdésben egyezik –, de mert Gyöngyösi szóhasználata alább is Zrínyit idézi – így is állítsuk egymás mellé:

„Fabulákkal *kevertem*
az históriát; de ugy
tanultam mind Home-
rosbul, mind Vergi-
lustul . . . Zrini Mik-
lós kezének *tulajdo-
nitottam* szultán
Szulimán halálát”

„mivel hogy az régi versek
csinálók írásából ugy *ta-
nultam*, holmi poétai köl-
teményekkel is *szaporítottam*
írásimot: Venusnak és Márs-
nak *tulajdonitván* az murányi
dolgoknak szerencsés végben
menetelét”

(A „poétai költemények” nyilvánvalóan a „fabulák” – de szólunk még erről a Kemény-eposz kapcsán.) Amivel Gyöngyösi befejezi az előszót, az már didaktikusabb, de „kiált” belőle Zrínyi szerkezeti megoldása, a latin idézettel szemléltetett Mars–Venus-egybekapcsolás: „a régiek az Venust szerelem istenasszonyának s Mársot vitézség istenének tartották, én is az Venuson szerelmet s Márson vitézséget értek írásomban: valóságos dolognak tartván [ez tehát a „história”], hogy ezen Nagyságtok cselekedete az Venus és Márs, azaz szerelem és vitézség segedelme által mentek végben, az vitézséget az szerelem, az szerelmet az vitézség bátorítván [Zrínyinél: „osztán nem egyetlen az szerelem vitézséggel!”, amaz vers szerint [Zrínyinél: „abbul ez versbül”]:

Mars animare solet Venerem, Venus inclitya Martem:

az honnét *Márssal társolkodó Murányi Venus*-nak neveztem munkámat is”.²²

²¹ R. VÁRKONYI Á., I. m., 367. A pasquillus-példákat is érdeklődéssel olvastuk volna! Vonatkozó jegyzete: „Martinkó András állapította meg, Gyöngyösi versének címét így kell értenünk: »a Márssal társalgó, szövetező, egyesülő Murányi Venus«. Martinkó András: *Társalkodik, társalog. Társalog vagy társalkodik a Murányi Venus 1664-ben?* Magyar Nyelv, 1941, 57–58.”

Ha nem is tisztázta még a Gyöngyösi-filológia, honnan való Gyöngyösi-„Petronius-idézete”, azon a finom belső rímen vagy inkább szójátékon, ami a *Murányi Venus* címében megfigyelhető, máris eltűnődhetünk:

Márssal
társol-
kodó Murányi Venus . . .

A *Márssal – társsal* rím jó ismerősünk az *Afium* Wesselényi-példányában feltűnő, már idézett versfüggelékéből (*Márs – társ*) és a *Thököly házasságá*-ból (*Márssal – társsal*). De idézhetjük a *Kemény János emlékezeté*-ből is (III, IV, 13. kihagyott strofa): „Elhagyván azokat, nem szolgálnak *Mársnak*, / Hanem párnás Hyment veszi kiki *társnak*.” Csak nem Gyöngyösi leleménye ez *mind a négy helyen* mégis? Rimayt követné? A hiányzó magyar rímtörténet segíthetne a válaszadásban.

A *Murányi Venus* „Zrínyi-gyanús” helyeit ugyancsak jegyzetbe utaljuk,²³ feltételezve, hogy a Kemény-eposz sok példájához képest itt azért csekélyebb számú a Zrínyi-imitáció, mert Zrínyi Miklós még élt a mű írásakor, sőt megjelenésekor is. Már Arany János felvetette a kérdést: „Olvasta-e Zrínyi a »Murányi Venus«-t? Nem lehetetlen, mert halála minden betegség nélkül, csak november 18-án következett be, Gyöngyösi pedig a »stubbnyai hévizeken«, tehát a nyári hónapokban, írja Venusához az ajánló-levelet, s föltehetni, hogy a nyomtatás akkorra már kész volt, [. . .] Ha olvasta, [. . .] bizonyára nem egy helyt tapsolta meg az új költő virtuozitását, nyelv és versbeli könnyű bőségét, eleven képzel-mét a festésben, rhythmusának magyar zamatját, olykor merész újításait a szóalásmodokban s több ilyeneket: de az egésznek alkotásáról, a cselekvényről, az egyes jellemek ábrázolásáról nem sokkal lehetett külön véleményem, mint [. . .] Liszti László epikai munkájáról.”²⁴ Érdekes, hogy a Tasso-Zrínyi-kapcsolatot zseniálisan felfejtő Arany, aki ily elevenességgel képzei el Zrínyi esetleges Gyöngyösi-élményét, nem gondolt e viszony megfordítására: arra, hogy mit olvashatott Gyöngyösi Zrínyi verses-könyvében? A Zrínyi-Gyöngyösi-kérdés eddigi felvetéseit azért is nevezhettem hagyományosnak fen-tebb, mert – úgy tetszik – a Gyöngyösit önmaga zártságában és a Zrínyitől való eltérésekben szemlélő Arany (majd a nyomába lépő Horváth János) tekintélye szinte mindenkit visszatartott e „fordított” (valójában kronologikus) megközelítéstől.

²²GYÖNGYÖSI I., id. kiad. I. köt., Bp., 1914, 123–124. Érdekes még a bevezetés első lapján ez a szép megállapítás: „A históriák az érdemesen viselt dolgokat, azoknak viselőinek halálokkal is, nem engedik elenyészni, hanem azokból költ szép híreket, neveket eltemetett testeknek, bérekesztett sír-joknak fogságából is szabadulásra hozván, világ szerte szerént dicsíretesen repültetik.” Gyöngyösi „az dicsőség óhajtó görög és római hajdaniság” példaira gondol. A „rómaiak vitézségét is szemlélő” Zrínyi a magyar vitézek hősi emlékezetéből meríti ugyanezt az eszmét. Még szebben szól, s talán Gyöngyösit is inspirálja (ha nem közös toposzt követnek): „Magyar vitézeknek dicsőséggel földben temetett csont-jai és azok nagy lelkeinek árnyékjai [. . .] nem hadnak nékem alunnom. [. . .] Ímé, ti vitézséggel tündöklő dicsős magyarok, a ti világ fogytáig jó hírel megmaradandó cselekedeteket mind általolvastam, azokbul mind tanultam, mind megbátorodtam; okot adtak azok énnékem, hogy rómaiak vitézségét is szemléljem, mind ezekre oztán magam emlékezetiért ezt a kis könyvecskét írtam. Ímé az ti dicsőséges árnyékotoknak és tisztességgel temetett csontjaitoknak dedicalom!” ZRÍNYI M. *Összes művei*, KLANICZAY Tibor kiadása, I. köt., Bp., 1958, 408. (Az első sorban az *árnyékjai* Négyesy László emendálása a Bónis-kódex alapján.)

²³„Lásd az erős töll fát, elébb összeromlik, / Ostromló szelekre hogysesz mind meghajlik” (I, 39), „Az lova Pegasus, maga Hector rajta” (I, 50. Vö. Zrínyi, I, 77: „Lova mint egy madár, maga mint egy tündér”), „Viselt dolgaidra világ nagy része néz” (I, 60. Vö. *Peroratio*, 3: „Merre vitézséget látta világ nagy rész, / Azokrul helyekrül minden szem reám néz”), „Megyen az setétség előtte szaladva” (II, 2. Vö. Zrínyi, VIII, 3: „Előtte sötétség nagy futással oszlik”), „De hasonló lévén az könnyű evethez” (II, 290), „Eleiben fordul, mint az könnyű evet” (III, 302).

²⁴ARANY János *Összes művei*, XI. köt., *Próza művek* 2. 1860–1882, NÉMETH G. Béla kiadása, Bp., 1968, 421.

Talán csak Agárdi Péter kivételével, aki szerint a Kemény-eposz „számos pontján kitapintható a Zrínyisz hatása”, s hozzá is erre példaként az egyik seregszemle-versszakot (ez emlegeti ugyan a Zrínyieket, de nem költői értelemben vett hatásra vall), a széltől fogant ló motívumát (ezt Gyöngyösi travesztálja-parodizálja is), s hozzá Kemény szövegét, amelyek „Zrínyi szép lelkesítő beszédeinek hatását” mutatják, „bár szó szerinti egyezésről szó sincs”.²⁵ A nem kellő filológiai eréllyel dokumentált helyes felismerés nem is kapott érdemi visszhangot. Bitskey István még cáfolatra sem tartotta méltónak, pedig épp az ellenkezőjét próbálja állítani Gyöngyösiről: „Gyöngyösi nem járt külföldön, nem ismerte Balassi és Zrínyi módjára az európai nemzeti nyelvű irodalmakat, sőt *arra nézve sincs semmiféle adatunk, hogy a Szigeti veszedelmet olvasta volna*”; „Mivel Gyöngyösi a modern európai eposzokat (közük a *Szigeti veszedelmet*) nem ismerte, nem is szándékozott eposzt írni, aligha helyes vele kapcsolatban elsőkélyesedett eposzról beszélni.” Az „elsőkélyesedett eposz” Agárdi találó kifejezése, s Agárdinak szólhat az a Gyöngyösit félreértő megjegyzés is: „különösen Kemény János török elleni harcának egyes mozzanatai idézik fel a Tinódi-féle csatajelenetek részleteit”.²⁶ Gyöngyösi műveltségének, iskolai és költői kultúrájának forrásai még Trencsényi-Waldapfel Imre kitűnő tanulmányai²⁷ után is megvilágításra várnak, a Zrínyi-imitációkból azonban máris bemutathatjuk a legfontosabbakat: a Kemény-eposz napnál világosabb példáit.

Hadd utaljak itt még egyszer Porogi András dolgozatára: az eposz nyomtatott kiadásából hiányzó 31 stófiát éppoly határozottan iktatta vissza a műbe az elsődleges koncepciónak megfelelően, mint amilyen körültekintéssel szemléltette a németellenesség és a nemzeti önkritika gondolataiban megmutatókozó erős *Áfium*-hatást.²⁸ A Wesselényi-összeesküvés kibontakozásának idején készülő eposz törvényszerűen merít politikai ihletet a rég ismert *Áfium*-ból, s visszhangozza most is a *Fegyvert s bátor szívet*... *Márssal – társsal* rímét. Két sora pedig (21. kihagyott stófa) Zrínyinek arra az epigrammájára utal, amely a prózai művek kódexében maradt fenn:

Nem írom pennával,
Fekete téntával,
De szablyám élivel,
Ellenség vérivel...

Piros vér váltotta fekete téntáját.
Előbb megfestette azzal a szablyáját...

A Zrínyi eposzát utánzó seregszemle

A világirodalom fenséges eposzinvokeciói után szinte travesztiának hat, ahogy a *Kemény János emlékezete* kezdődik:

²⁵ AGÁRDI Péter, *Rendiség és esztétikum (Gyöngyösi István költői vilásképe)*, Bp., 1972, 62–64.; ARANY J. (I. m., 430) TOLDY F. nyomán csak arra céloz, hogy a *Murányi Venus*-t író Gyöngyösi „Zrínyi és Liszti megjelent munkáinak (1651, 1653) hatása buzdította a megkezdésre”. BADICS Ferenc szerint (*Gyöngyösi István élete és költészete*, Bp., 1939, 140) „Bizonyos, hogy egyik sem volt hatással Gyöngyösire.”

²⁶ BITSKEY István, *Gyöngyösi és a magyar költői hagyomány*, Studia Litteraria (Debrecen), 1981, 22, 31, 24. (Kiemelések: K. S. I.)

²⁷ WALDAPFEL Imre, *Gyöngyösi-dolgozatok*, Bp., 1932. (Irodalomtörténeti Füzetek, 42.) Rámutat pl. az újlatin epithalamiumok, továbbá a Zrínyi-könyvtárban is meglévő Claudianus és Statius valószínű hatására. A biztosan kiaknázott Claudianus Marinónak is egyik legfontosabb ösztönzője; a nápolyi és a gömöri Ovidius antik forrásai tehát közösek.

²⁸ Lásd a 9. jegyzetet. A hiányzó stófiák: GYÖNGYÖSI I., Id. kiad., II. köt., 163–168.

Múzsám, a murányi hegyek tetejéről,
Azhol Vesselényi Ferenc szerelméről,
Széchy Máriával lett végezéséről,
Szólottál a várnak meg is vételéről, –

Szállj le, ereszkedjél a tágas térségre,
Menj által az Tiszán a dinnyés Nyírségre,
A Szilágyra onnét és az Erdélyiségre,
Lengyel, Tatár, Oláh országokra végre . . .

Zrínyi Szűz Máriát invokálta műzsaként, hogy „Fegyvert s vitétz” énekelhessen „Mársnak hangassabb versével” – Gyöngyösi a „dinnyés Nyírséget” sem áttolja beleírni elsőkélyesült invokációjának provinciális földrajzába.

Horváth János figyelte meg, hogy a *Murányi Venus* nyíllövés-jelenete „a *Zrínyiász*-beli feszület-jelenet paródiájának tetszik: mint ott a feszület, itt Cupido számlálja elő Wesselényi jövődjét”.²⁹ Ugyanilyen parodisztikus színezetű epizód a *Kemény János emlékezete* I. könyvének II. részében a vadászat leírása a kutyák seregszemléjével. A széltől fogant ló már Zrínyinél (I, 80) felbukkanó motívuma mindenestre alacsonyabb, szinte komikus szintre kerül, amennyiben Gyöngyösinél a 37. strófában „szelektül fajzott” kutyák szerepelnek:

Kit Simon elfogott, nevezik Delphinnek,
Tigris egy pórázon lévő társa ennek,
Szelektül fajzottak, amint ezek mennek,
Amikor nyúl-avagy őz-üzésre kelnek.

Még erősebb ez a tendencia a *Csalárd Cupidó*-ban. Gyöngyösi kutyái itt már sírva fakadnak:

Láttatik *Harpia* szemlélni könyvesen,
Hogy pórázos társa vesz ily keservesen,
S ugrik bal fülére a vadnak sebesen,
És azt megragadván rángatja mérgesen.³⁰

Hogy ez miért tűnik paródiának? Mert a *Szigeti veszedelem* Juranics–Radivoj-epizódjában siratja így s bosszúja meg az egyik barát a másikat:

Radivoj visszanez, s nem látja az társát;
Gondold meg az ő rettenetes bánatját.

Juranics! Juranics! én hová hagytalak?
Micsodás ebeknek prédául hagytalak?

Igy búsul s így kiált, s nyomra visszamegyen,
Hogy valamint Juranics nyomát esmérjen . . . (IX, 62–64)

Diána vadászatának résztvevői még visszatértükben is hasonlóak Zrínyi vitézeihez: „Szablája eltörött, csak fele kezében, / Maga lustos *porban* és keresztény *vérben*” (III, 110), „Ballag az viz felé, lustos *vérrel s porral*” (VI, 110), „Delimán, hogy megtért rettenetes harctul, / Fáradtan, lustosan alutt-*vér-tül, portul*” (XI, 3) – olvassuk Zrínyinél; „Egy halomban hordják minden praedájokat, / *Porbúl, sárbúl, vérbúl* kimossák magokat” – írja Gyöngyösi (II, 161).

Amikor a háborút mégsem lehet vadászattal helyettesíteni, az antiheroikus Gyöngyösi kénytelen eredeti értékén is átvenni Zrínyitől a széltől fogant ló-motívumot:

²⁹ HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., 1976, 130.

³⁰ GYÖNGYÖSI I., Id. kiad. III. köt., Bp., 1935, 137.

Mondják, hogy Karabul nagy Arabiában
Széltül fogantatott egy hires kancában (I, 80)

*

Az hol némely kancák (mondják) nem ménektül
Vemhesednek, hanem tavaszi szelektül (III, III, 42)

De tartsunk rendet a Kemény-eposz Zrínyi-imitációit számba véve. A III. könyv III. része előtt igen kevés az, amit Zrínyi-utánzásnak tekinthetnénk: egy evet- (II, I, 26) és egy tölgyfa-hasonlat (II, IV, 78), továbbá a „rák háton jár” (III, II, 54) és a „duplázott” (uo. 62) kifejezés, de ezek közhelyek, közhasználatú szójárások is lehetnek, hiszen Gyöngyösínél sem először fordulnak elő. A III. könyv III. része már annál gazdagabb s meggyőzőbb példatárral szolgál.

A *Kemény János emlékezete* forrásait V. Windisch Éva állapította meg negyedszázada publikált tanulmányában, s arra a következtetésre jutott, hogy a Gyöngyösi által használt történeti forrásoktól független „legterjedelmesebb önálló részlet az Erdély ellen induló török sereg 106 szakaszra terjedő, nagy kedvvel s bizonyára személyes – Gyöngyösi füleki seregbírósa idején szerzett – élmények alapján megírt seregszemléje (III. könyv, III. rész, 1–106). Ugyanabbe a műfajba tartozik Montecucoli seregének rövid bemutatása (III, IV, 35–41) – ezt Bethlen János is megteszi, de csak egy mondatban – s egy pillantás a Kemény ellen Nagyszöllősnél felsorakozó törökre (III, VI, 75–81).”³¹

A Gyöngyösi korához képest archaikus seregszemle csekély mértékben tükrözhet személyes tapasztalatot, sokkal inkább a XVI. századi állapotokat felidéző *Szigeti veszedelem*-mel egyezik. Íme az egyezések (Zrínyinél az éneket és a versszakot, Gyöngyösínél a strófát jelöljük):

Száz meztelen szablyát Dandó hoz ez után,
Maga van előttök, jár mint egy oroszlán (V, 45)

*

Székesfehérvári sereg gyön ez után,
Parancsol ezeknek az Ibrahim szultán (13)

A második sor nem szó szerinti, hanem mondatindítási, illetve hasonló hangsúllyal kiemelt egyezés; Dandó és Ibrahim szerkezeti helye is felcserélődött.

Haragos tigrisnek vagyon bőr az hátán,
Kegyetlen sastoll van szegezve paisán (V, 43)

*

Párducbőr a hátán, tollas bot kezében,
Három szál darutoll strásál süvegében (14)

Itt is a két sor struktúrája hasonló, a párduc vagy tigrisbőr, a darutoll vagy sastoll, a süveg vagy pais egynemű változatok.

Magasan költ nyakán fejét alá hajtja,
Szálos rövid serényét szél hajtogatja,

Körmmel, száraz innal szarvast meghaladja (II, 34)

*

³¹ V. WINDISCH Éva, *Gyöngyösi és a „porából megéledett Phoenix”* ItK 1960, 540.

Serény inu lovát mostan is ugratja,
Dagasztó inait módossan rángatja,

Tolla vitorláját a szél hajtogatja (17)

Hogy Gyöngyösi itt Szulimán lovának híres leírását veszi mintául a *Szigeti veszedelem* II. énekéből, azt Zrínyi következő, illetve Gyöngyösi előző strófájának egybehangzása is igazolja:

Mint az sebes sólyom, mikor kél szárnyára,
Vagy ha könnyü evét ugrik fárul fára (II, 35)

*

Sebest futván másra ugrik egy lovárúl,
Mint a könnyü evet egy ágra más fárul (16)

Nagy Szulimán és Ibrahim szultán lovának leírasi sztereotípiái között nincs tehát különbség; eszerint Gyöngyösi evet-hasonlatai is származhatnak Zrínyitől. (Az evet szóföldrajzi elterjedtségének vizsgálata megmutathatná azt is, a Felvidéken is evet volt-e a mókus akkor, mint Dél-Dunántúlon. A zólyomi Balassi Bálint latrikánus versében a 'mókuska' = *móka*.) A „Tolla vitorláját a szél hajtogatja” sorhoz megjegyzendő még, hogy Gyöngyösinél ismétlése is előfordul (III, VI, 15), s változatai is vannak:

Lobogójok sárga, zöld színek oszlatják,
Kinek tafotait szelek hajtogatják (98)

Zászlókat a kényes szelek is szárnyokkal
Csapdossák s mulatják magokat azokkal (III, VI, 75)

Vö. egy Zrínyi-sorral a fentieket is: „Lobognak a zászlók, vannak nagy örömben” (IV, 26). Az összevetés annál inkább jogos, mert a török seregszemlélt Zrínyinél a IV. énekben találjuk, s átvesz Gyöngyösi innen egyebet is. De maradjunk még egy másik zászlós Gyöngyösi-sornál:

Rakodott a mező sok szép seregeekkel,
Az eresztett zászlók játsznak a szelekkel (105)

*

Fölült már Zrini is, áll az sereg előtt,
Sisakján szép struccotoll vér haragos szellőt (IV, 14)

Megvan tehát a „Tolla vitorláját a szél hajtogatja” Gyöngyösi-sor másik Zrínyi-mintája is. Még fontosabb azonban, hogy Gyöngyösi különleges leleményét, mely szerint nem a szél játszik a zászlóval, hanem a zászló a széllal, szintén Zrínyiből magyarázhatjuk: itt is a toll veri (mozdítja) a szellőt, nem a szellő a tollat. Ez a köznapi logikától eltérő felfogás a költészet örök szabadsága, a költőiség jellemzője. József Attilánál sem a szellő rázza a nyírfát, hanem fordítva:

Ezüst derűvel ráz a nyír
Egy szellőcskét és leng az ég.
(Nyar)

Lépjünk vissza megint Zrínyihez s Gyöngyösihez, folytatva a seregszemlélt összevetését:

Hát Alapi Gáspár négy ötven szablyával
Jün, van befödözve párdacnak hátával (V, 48)

Jöhetett ez talám *háromszáz szablyával*,

Nem is aba, hanem *böcsösebb ruhával* (24)

Vö. még Zrínyiből: „Jün százötven karddal Novákovics Iván” (V, 43), „Száz meztelen szablyát Dandó hoz ez után, / [. . .] Utána érkezék százal Orsics István” (V, 45–48). De ellépteti előttünk Gyöngyösi a szigetvári és a török vitézeket is (akik alighanem csak az ő Zrínyi körül keringő képzelete szerint vettek részt Kemény János megbüntetésében), s így természetesen nem hallgathat a Zrínyiekről:

Ezután a szigetvári had érkezik,
Agájokat *Deli* Ahmetnek nevezik (25)

A több végbeliek gyűlnek Kanizsára,

Kiknek száma telik kétezer szablyára. (31)

Míndezen a Marsnak próbált deliáji,
Kiket Zrinijeknek oktattak próbái.
Bélyegezve vadnak sokaknak pofái,
Csókolták azokat horvátok szablyái. (32)

Deli Ahmet, daliák, Zrínyiek, horvátok: mindez már a *Szigeti veszedelem* történelmi miliójének nyílt visszaidézése. Szembeötlő, hogy Gyöngyösi itt nem veszi át változatlanul Zrínyi mennyiségmegnevező archaikus fordulatait, de a *Csalárd Cupidó*-ban erre is lelünk példát: „Azomban a sebek helyeit vizsgálják, / És azoknak számát két húsznak találják” (II, 203).

A Zrínyiek említése után Gyöngyösi bizonyos Recep pasát emeli ki a „köntösös, paripás s jó fegyveres” törökök közül; jellemzésében két Zrínyi-strófát is felhasznál:

Demirhám, az erős, melynél erősb nem volt

Mert ez gyökerébül nagy tölgyfát kirántott;
Ököllet agyonvert egy nagy elefántot. (I, 83)

Medvei Benedek hatalmas Bikával,
Mondom, bizony hatalmas Bika Andrással,
Ki lovat s *ökröt* öl csak egy csapással. (V, 54)

*

Ez második Cacus erős mivoltában,
Fél-mázsás buzogányt perget a markában,
Nincs oly erős *ökr*, melyet futásában
Meg nem tart, ha kaphat annak a farkában. (36)

Gyöngyösi láthatóan Recep pasára osztotta Demirhám és Bika András szerepét, s a tölgyfakirantás, elefánt-, ló- és ökr-agyonverés virtusát még meg is toldotta a félmázsás buzogánnyal (eszünkbe jut erről Arany Toldijának súlyos buzogánya!), az ökörfark-elkapás bizarr ötletével. Recep pasa kap még egy teljes strófát, amelyben Gyöngyösi a *Szigeti veszedelem* Amirassenjének vonásaival is felruhazza, nem feledkezvén el Amirassen csodálatos lováról sem:

Ezek előtt mégyen vitéz Amirassen,
Maga is fekete, lova is szerecsen.

Az ű kedves *lova* Karabul, *kényessen*
Mellyet ű jártatott had előtt s kevélyen. (I, 79)

*

Maga is szög legény, lova is szerecsen,
Süvegének nusztaát őrzi egy kerecsen,
Nehéz terhű botját hányja negédesen,
Ropja módos táncát *lova is kényesen.* (37)

A legnyilvánvalóbb Zrínyi-imitáció ez: az 1. sort nem veheti át, mert a nevet is kölcsönöznie kellene, az *Amirassen* – *szerecsen* ríméből így lesz *szerecsen* – *kerecsen* (vö. még Zrínyi, I, 97: *szerecsen* – *Turancsen*); a 2. sor csak a *fekete* – *szög legény* variációban különbözik; a 3–4. sorból Gyöngyösi egy sort csinál, hiszen a lónevet úgyis el kell hagynia, de megőrzi a sorok szerkezetét, és az egyik rímbe megint variációval helyettesít (*kevélyen* helyett *negédesen*). Rá kell még mutatnunk arra, hogy a széltől fogant ló már idézett motívuma is ezen a helyen tűnik fel: Amirassen Karabuljáról mondja ezt Zrínyi, Gyöngyösi pedig Recep pasa lovára viszi át. E török vezér figurájának harmadik irodalmi előképe ezek szerint Amirassen. (Megjegyzendő még: Zrínyi eposzában három Receph nevű török is szerepel.)

Történetész-kommentárok mutathatnának rá, hogy Gyöngyösi török seregszemléjének főszereplői vajon egyszersmind valóságos személyek voltak-e? Recep pasáról például annyi életrajzi tény is elmond (thessalonica-i születésű, Kandiában harcolt, erős, csontos termet, harmincöt esztendő, az öccse is pasa), hogy létező szereplőre gyanakszunk. Recep (Redsep) pasa neve fel is bukkann Kemény János önéletrrásában, V. Windisch Éva magyarázata szerint „a török tengeri haderő főparancsnoka, utóbb a nagyvezér helyettese (kajmekám), 1632-ben a szultán megölette”.³² Ha Gyöngyösi róla is mintázta a maga Recep pasáját, a pasa tetteit harminc évvel későbbre datálta. Ez a poetica licentia természetesen megengedhető. Épp erre példa a hasonló sokoldalúsággal jellemzett Csonka *Delimán* felléptetése.

A *Delimán* név kétségtelenül a *Szigeti veszedelem* legnagyobb török vitézére utal. Gyöngyösi olyasféle nyomatékkal nevezi így a Csonka névre is hallgató török vitézt, ahogy Zrínyi mondja Hektornak őst. *Delimán* tehát klasszikus eposzhőssé lett Gyöngyösi szemében: nevének átvétele már maga minősítés. Azért állítható ez ily határozottan, mert *Csonka* „*Delimán*” alakját történetileg is azonosíthatjuk, ti. *Csonka Delimán* nem lehet más, mint a XVII. század második felének jól ismert szereplője: *Csonkabég*.

A magyar néven ismertté lett *Csonkabégről* még Takáts Sándor foglalta össze az adatokat, amelyekkel mindmáig be kell érnünk.³³ Amikor *Csonkabég* Buda visszavívásakor fogságba esett, majd Bécsűjhelyen vallatták, 45 évesnek mondta magát, eszerint 1641-ben született. Mégpedig Boszniában,

³² KEMÉNY János *Önéletrása és válogatott levelei*, V. WINDISCH Éva kiadása, Bp., 1959, 138–139, 545, (Ide szorítom kiegészítésként, hogy a *Csalárd Cupido* „két húsz” kifejezése már csak azért is Zrínyitől származhat, mert öt stróféval odább az is Zrínyit juttatja eszünkbe, hogy Gyöngyösi mily keletiesre színezi Diana istenasszony forrásvízivo jelenetét: „Perisiában mívelt *zombok* volt zsebében, / Azt keresi elé, és veszi kezében. / Megmeríti a friss forrásnak vizében, / És jót ereszt abból szomjú gégejében.” A *zombok* a török-perzsa bőrpohár: a *szomak*. *Delimán* hordott ilyet övén: abból itta ki Cumilla a forrásvízzel feloldott halálos sárkánycseppmérget.

³³ TAKÁTS Sándor, *Csonkabég a török huszárezredes*, Az Újság, 1913, 291. sz. (ezt a közleményt nem láthattam), *Csonkabég és Czunkenberg*, Vasárnapi Újság, 1914, 290–291. (A bécsűjhelyi illusztrációkat innen ismerem, Takáts pontosabb lelhelyet nem ad, a festők nevét sem közli, rejtve marad a képek datálása is.) A hírlapi közlések kötetbeli változata: *Régi magyar kapitányok és generálisok*, Bp., 1922, 2. kiad., é. n., II. köt., 529–544. *Csonkabég* újabb említései: TARDY Lajos, *Régi feljegyzések Magyarországról*, Bp., 1982, 87. (Takáts S. nyomán a portrét is közli; itt mondok köszönetet a szerzőnek a történeti tájékozódásban nyújtott segítségéért), NAGY László, „*Kuruc életünket megállván csináljuk . . .*” *Társadalom és hadsereg a XVII. századi kuruc küzdelmekben*, Bp., 1983, 40., R. VÁRKONYI Ágnes, *Buda visszavívása 1686*, 1984, 114, 118–119, 122–123, 237, 240, 329, 336–337. *Csonkabég* nevét Takáts S. nyomán egybeírom (vö. Szkanderbég).

eredetileg keresztény szülőktől, de négyéves korától fivére nevelte Budán. Váci iszphahia, később nóg-rádi kapitány lett, magyar módra gazdálkodott, faluja, szőlője volt, egy feleséget tartott, akitől fia született. Csonkabég kitűnő katonának és diplomatának számított, különösen Thökölyhez fűzték jó kapcsolatokat; Takáts szerint „Jelen van pl. Kassa megszállásánál, Füleknél is nagy szolgálatot tett jeles lovasságával Thökölynek”, s Thököly nem győzte dicsérni. Nagy visszhangot keltett, hogy fogsága után, 1696-ban, feleségével és akkor húszéves fiával együtt, Csonkabég megkeresztelkedett. A keresztapa maga Lipót császár volt, a keresztelő pap maga Kollonics érsek. A kereszténnyé lett Csonkabég (immár *Leopold Joseph Tschungabeg* vagy *Tschunkenberg*) vitézül harcolt a császári zászlók alatt, meghalt 1705-ben. Ugyancsak fényes katonai pályát futott be húsz évvel tovább élt fia, a Ferenc Lipót névre keresztelt *Czunkenberg*. Emlékeztessünk egy olyan forrásműre is, amit Takáts Sándor nem említ. Cserei Mihály beszéli el emlékiratában, hogy Csonkabéget csak azért nem vágták le Buda ostromakor, mert szerencséjére magyarokra talált: „Az németek is a magyarok után mindenfelől berohanának, és a futó törököket mind magokot, mind az egész városi népet fegyverre hányták, csak az egy híres Csonka Bég marada meg, kinek mikor ebédlene, hírt visznek a szolgálai, hogy már a német megvette a várost, azért kimenvén házából, szerencséjére a magyarokra talál, kivel nagy ismeretsége volt, s azok nem ölik meg, hanem elfogják, s a herceghez viszik. A herceg Bécsben küldi, ott kereszténnyé leszen, megkeresztelkedik, maga a római császár lévén a keresztatyja.”³⁴

Amikor 1665–1670 között a *Kemény János emlékezete* készül, „az egy híres Csonka Bég” még fiatal, amikor 1693-ban a Kemény-eposz megjelenik, Csonkabég már hét éve fogoly. Buda ostroma és az átkeresztelkedés előtt Csonkabég neve a Thököly körül zajló események idején legismertebb, Gyöngyösi is a Fülekkal és a Thökölyvel kapcsolatba hozható történetekről értesülhetett mindenekelőtt. Elképzelhető ezért, hogy a Kemény-eposz Csonkabégre reflektáló strófái későbbiek, mint a mű első kidolgozása, akár Buda ostroma után is születhettek. Gyöngyösi verses elbeszélése évtizedekkel visszadatálva, 1662-ben lépteti fel Csonkabéget. A további száz esztendővel visszamatató Delimán-imitáció tökéletes költői indoklás erre; nem győzzük csodálni Gyöngyösi alakrajzának tudatosságát. Csonka Delimánnak természetesen fel kell öltönie a *Szigeti veszedelem*-ből ismert jelmezeket is. Gyöngyösi odáig megy ebben, hogy már a bég katonái a sebesült Farkascs elött menetelő magyar vitézek fegyvereit viselik:

De mind ezek előtt megyen *kétszáz lovas,*
Mindenik fegyveres és mindenik *tollas,*
Fénlik mindeniknél pánccér, sisak, *karvas,*
Mindeniknek hátán egy haragos *farkas.* (IV, 21)

*

A Csonka Delimán *másfél száz lovassal,*
Majd mind válogatott farkasos s *tollással,*
Melyeknek kezek is villogott *karvassal,*
Van előljáróban, mint anyni *farkassal.* (44)

Ezután négy strófa erejéig Gyöngyösi elkanyarodik Zrínyi eposzától és Csonkabég származására, életére, keze csonkaságának magyarázatára vonatkozó értesüléseket (vagy hiedelmeket) közöl. A meg-hökkenőt, furcsát, szélsőségeset kedvelő barokk izlésnek megfelelően Gyöngyösi alighanem elsősül ír le magyarul művétagot (vasból csinált protézis-ujjakat):

Fél mérföldnire jár elől a dantártúl,
A pasa serege csillagos hadátúl,
Kinek születése vala rác anyátúl,
S annak sokat tanult volt bájolásátúl.

³⁴ CSEREI Mihály, *Erdély históriája [1661–1711]*, BÁNKÚTI Imre kiadása, Bp., 1983, 194.

Van sok mestersége s egyéb varázslása,
De az *hamarjának* leginkább *hányása*
Tetszik néki, s van is ahhoz nagy tudása,
Az által kezdetik minden próbálása.

De prophetiáját akkor elvesztette,
A beszprími sereg mikor megkergette,
S azok kardja miatt kezét elvesztette,
Melynek már ujjait vasbul építette.

Mindazáltal most is nem mulat semmit el,
A kimenetelre mikor adatik jel,
Mint azelőtt, kardját szintén úgy köti fel,
Noha annak éli már oly nagyot nem szel. (45–48)

Adatok híján nem mondható meg, tulajdonítottak-e kortársai varázslóerőt az állítólag bűbajos anyától származó Csonkabégnak, vagy ez csak Gyöngyösi kitalálása. A próféciaképesség elvesztése mindenesetre ügyes leleménnyel kapcsolódik össze a súlyos sebesüléssel: levágott kezét Csonkabég már nem varázsolhatja újjá, „vasból épített” ujjakkal kell pótoltatnia. (A Takáts Sándor által közölt bécsúj-helyi portrén Csonkabég teljes balkeze fából van: a festő nem színezi ki, ruházat sem borítja; a vas-ujjak ugyan nem látszanak, de a műkéz tartása azt mutatja, hogy belekapcsolódnak Csonkabég övébe; úgy tűnik így, mintha élettelen balkezét csipőre tenné.) Feltehető, hogy Gyöngyösi Csonkabégnek csak csonka kezéről tudott, s ehhez a furcsasághoz találta ki varázslótudományát. Zrínyi azonban most is inspirálhatta, hiszen a *Szigeti veszedelem* két varázslóképességű törököt is szerepeltet (a főpap Kadilesker és a varázsló Alderán). Ők ugyan nem csonkák, de több lehet véletlen egyezésnél, hogy a rosszat jelentő szigetvári jóslat végeztével az Egerre hivatkozó Kadilasker éppolyan kifejezést használ, mint majd Gyöngyösi Csonkabég varázslását jellemezve:

Mikor Egervárra *hamaliát hántunk*,
Ugy mutatta, valamint kívántuk magunk:
Egervárban ülni fog az mi császáruk,
Magunk is szerencsésen mindnyájan járunk. (IV, 76)^{3 5}

Amivel Csonkabég jellemzése folytatódik, az megint Zrínyi-imitáció:

Kétszáz gyalog osztán ezeket követi;

Van *kecse* mindenem, deli tekinteti (IV, 23)

Jün Szecsődi Máté nagy tarka *kecsével*,
Béfundözve magát, és pánccér fegyverrel (V, 47)

^{3 5}A „hamaliát hántunk” és a „hamarjának hányása” kifejezések párhuzamára KIRÁLY Erzsébet figyelmeztetett. NÉGYESY L. id. kiadásában GREGUSS Á. nyomán így magyarázza (462): „*Hamalia* (voltaképp *hamala*: ebből lett *amulet*), arab szó: mentőszere, bűvölőszere: *hamaliát hányni* bűvös úton a jövődőt kitudni (Greggus).” Gyöngyösinél máshol is előfordul: „A fellobbanásra néha oly *hamarja*” (Kemény-eposz, I, III, 48); „Mindazáltal amint a jövődőléshez, / És a mesés s titkos szókbéli fejtéshez, / Úgy a csillagnézés s *hamarja* vetéshez / Ért ő is . . .” (*Chariclia*, XII, 65). BADICS F. aligha ismerte e Zrínyi-hely magyarázatát, mert nála ez olvasható (id. kiad., II. köt., 403): „az *hamarjának* leginkább *hányása* = az apróbb varázsló szereknek, mint kártyának gyors, ügyes kezű *hányása*-vetése, hamaros szemfényvesztő összekeverése. Vö. Baróti Szabó D. Kisded Szótárában (2-ik. kiad. 1792): *hamarját ugrani* = ugrásban vetélkedni”.

Hát Alapi Gáspár négy ötven szablyával
Jün, van befödözve *párducnak* hátával (V, 48)

*

Veres skarlát *kecsét* függesztett vállára,
Melyet készítettett *párducbőr* formára (49)

Bátran kimondhatjuk, hogy mind Csonkabég, mind török katonái a *Szigeti veszedelem* két magyar seregszemléjének ruhatárából „öltözködnek”.³⁶

A még nem említett imitációkat alább „ömlesztve” adjuk: „Sok hangas *trombita* akkor *megrívada*” (IV, 13) – „Felülőt hirdető *trombita rivada*” (53); „Sisakján *szép strucctoll* vér haragos szellőt (IV, 14) – „Árnyékot egy *kék strucctoll* tart homlokának” (58 – szép eltérés Zrínyitől, de szemléltettük az idézett sor hatását mással is fentebb); „*Azt tudnád, hogy nagy erdő jár körülötte*” (II, 39) – „*Vélnéd, hogy erdőt vezetnek magokkal*” (97); „Kemény misziri kard *függ* le oldaláról, / *Melyet* szultán Musa *nyert* görög császártól” (II, 37) – „Gubás orosz lánybőrt *függesztett* nyakában, / *Melyet* egy kazultól *nyert* volt Persiában” (101).

Emeljünk ki végül egy harmadik török szereplőt Gyöngyösi seregszemléjéből. A *pécsi olajbég* ez, nevét nem tudjuk meg, de ismeretes, hogy – Ibrahim néven – a *Szigeti veszedelem* III–IV. énekében is szerepel: kiváló vitéz, csak Zrínyinek adja meg magát. Gyöngyösinél „*A Pécsi Olaj Bék* van szép almáskéken” (92), „Egy pár ráró repes kettős forgójában, / Igen szép tigrisbőr habzik az nyakában” (94), katonái pedig – némi eltéréssel – ugyanazokat a rímeket „kapják”, mint Csonkabég vitézei:

Derekakon páncél, kezeken *karvasok*,
Süvegeken rárók, kerecsenek, sasok,
Hátakon párducok, tigrisek, *farkasok*,
Lovakon pápuskák, hegyes tör s pallosok. (96)

Említhetünk néhány olyan strofát, sort is, amelyek pontos szövegegyezés helyett szerkezeti–frazológiai–hangulati követései Zrínyi eposzának. Például: „Szép medályos kölcsag a lova fejében, / *Magának is olyan* fénlík süvegében” (69) – vö. Zrínyi már idézett sorával: „*Maga van* előttök . . .” (V, 45); „Haragos villámmal forgattyák szemeket, / Orrok is úgy látszik, hogy *fújnak tüzeket*” (62) – ez pedig kontamináció Zrínyi nyomán: ő dédapja vitézeiről mondja, hogy „Száll Márs mindenikben, s az ő vitéz szemek / Bátorságban villámnak, mint gyémántküvek” (XV, 9), és persze a paripákról, hogy lángot *fújnak* (például: II, 33).

Az „*Áfium*”-os betét mint Zrínyi-imitáció és a versszakszámok kérdése

A Kemény-eposz III. könyve IV. részében Montecuccoli seregeinek szemléje mindössze három leíró strofa (38–40). A Zrínyiből merítő archaikus seregszemléhez képest ez más világ, Gyöngyösi korának német-magyar katonai világa (kornét, spáda, karabinia, kirizér[?], feltekert puska, koczpergye, alabárd, kanótos puska – sorolja fel Gyöngyösi a modernebb fegyvereket). Ez a rész nem a költő Zrínyit, hanem a prózaíró-publicistát imitálja az *Áfium*-os betéttel, s máshol is feltűnnek a politikus Zrínyire valló gondolatok (például: „De üdövel s adott alkalmatossággal, / Kell mindenhez fogni s fontolt okossággal”, 20).

³⁶ Hozzá tartozik a történeti igazsághoz, hogy a sok kacagányt és párducbőrt XVI–XVII. századi eleink Konstantinápolyból importálták. Sennyei Pongrác és Rác Péter 1591–92-ben egymaguk hazahozták a portáról annyi párducbőrt, cafrangot, szügyellőt, farmatringot, tafotát, boglárt, süvegbe való tollat, demecki szabályát, hogy egy romantikus Árpád-eposz minden honfoglalóját fel lehetne öltöztetni belőlük. Az idézett listát BINDER Pál antológiája közli: *Utazások a török birodalomban*, Bukarest, 1983, 22–28.

Kérdés azonban, nincs-e köze az *Áfium* eszméit visszhangzó 31 strófának a költő Zrínyihez is? Gyöngyösi nyilvánvalóan tudatos Zrínyi-imitációin végigtekintve azt látjuk, hogy ezeket éppoly feltett szándékkal és gonddal helyezte el szövegében, mint ahogy kedvelt költőit, Ovidiust vagy Claudianust imitálta. Poétikai értelemben az *Áfium*-betét is imitáció: a *Szigeti veszedelem* ama nevezetes helyének a követése, ahol a bölcs Halul bég a szigeti várkapitány (a császár katonája) helyett ad hangot a német-ellenességnek:

Bizol-é németben, te okos horvát bán,
Hogy hamar segítséget küld néked talán?
Német, mely tégedet az föld alatt kíván
Lenni, segítséget hoz kárával talán?

Ki nem esmérheti német barátságát?
Leginkább magyarhoz gonosz akaratját?
Hogy gyűlöli német az magyar katonát,
Ha akarod, adok néked ezer példát.

De bár az ugy légyen, eljűjön az német,
Rákháton tinéktek hoz ő segítséget . . . (VI, 28–31)

Tanulságosan összevethető ezzel a betétstrófaból a németekre reflektáló 1–8. és a 29–31. versszak. Az *Áfium* nemzeti önbírálatát parafrázáló részlet ezek között helyezkedik el. Gyöngyösi legfőbb kifogása a német segélyhadak ellen az ellenség állandó kerülése, az ütközetek távoztatása, a restség, a várakozás; „Kik mikor bégyűnnek, merő Achillesek, / Vágják a törököt, a nyelvek élesek, / Elcsapja hasokot azonban levesek, / Nyögye kullognak ki, s nem olyan mérgesek” (29). „A német hadaknak döggösködésére”, Montecuccoli csatákat halogató taktikájára Gyöngyösi már a III. könyv II. részének vége felé céloz:

'Nil cunctando' ez vólt Pompeius tartása,
Azért vólt sokakon nagy uralkodása;
A méltóságoknak más mostan szokása,
'Omnia cunctando': rák háton járása. (54)

Tíz strófával odébb, a Zrínyi-imitációkkal teli III. rész máris megismétli a *Szigeti veszedelem*-ben szintén a német segítségre alkalmazott mondást: „A végekbül pedig gyűlénék Budához, / Az ott való vezér Izmael pasához, / Aki nem *rákháton* lát vala dolgához” (2). Az ellenpélda tehát Gyöngyösinél a gyors határozottsággal cselekvő török, a harmadik előfordulás is erre utal: „Némely részét azért legkönnyebb hadának / Adja botja alá a Kucuk pasának” – mondja Aliról, a vezérpasáról –, „Ne üljön utával *mászó rák hátára*, / Tekenős békának se lépjen módgyára” (III, VI, 6–7). A német katonai méltóságok „*Omnia cunctando*” szokására célzó „*rákhátas*” strófa már a III. könyv II. részének végén anticipálja a III. részbeli hosszabb betétet; Gyöngyösi ihlete előrefutott, poétikai pontossággal szólva: a tervezett átvételnek itt a genezise. A Zrínyiből kiemelt kifejezést Gyöngyösi aztán még kétszer „elhasználja”, másodsor „meg” is „színeli” a teknošbeka-hozzátétellel.

Az V. részből hiányoznak a Zrínyi-locusok: sem a cselekmény, sem a kitérők³⁷ nem indokolják, hogy Gyöngyösi itt Zrínyit hasznosítsa. A Kemény-eposzt befejező VI. részben már annál inkább

³⁷ Az V. rész összefüggő, szép lírai epizódja a berzsenyis hangulatú „Már a Boreásnak zúgtanak szelei” sorral induló kilenc szakasz. Olyan mint egy tájleíró őszi-téli vers, s rokonságot tart is vele *A puszta télen*; nem hinném, hogy Petőfi ne olvasta volna. Vö. „Fürj pitypalattya is megszűnt a mesgyéken / [. . .] Az apró tprücskők is már nem hangicsálnak” (40–41) – „Nem szól a harsogó haris a fű közül, / Még csak egy kicsiny kis prücsök sem hegedül”; „Nem tart a fűvellő már pányvás lovakat, / A tél estállóra szorítja azokat, / A poros szénához kívánnak abrakot” (43) – „Üres most a halászkunyhó és a csőszház; / Csendesek a tanyák, a jószág bent *széndűz*”, stb.

támaszkodhatna Zrínyire, hiszen az erdélyi és a török sereg összeapása, Kemény hősi halála következik. A hősi véget anticipálgatta is korábban (eléggé erőtlenül, például: III, I, 15), a csatafestéshez azonban nincs hajlandósága és költői ereje. A hosszú török seregszemle egyetlen szereplője sem lép fel; Recep pasának vagy Csonkabégnak se híre, se hamva; a csataleírást Gyöngyösi képtelen átélni, az ütközetet nem tudja adekvát módon ábrázolni: a helyzetekhez, szereplőkhöz nem igazán illő extrém hasonlatai, metaforái vannak. „A sűrű lövések dongó bogarai / Szaporán repdesnek, mint méhek rajai” – alkalmazza a sorsdöntő küzdelemre a békét idéző hasonlatot, amit az őszi táj leírásában már használt („Dongnak bogarai a vad Boreásnak”); Kemény szablyája „vérét sokaknak *nyalattja*” és pogány vérrrel „*izzad*”, Teleki Mihályé attól „*rozsdásodik*”; amikor Lónyai Anna meghallja férje haláhirét, „Szörnyű keservében *a földet is falja*”. Az idézett példák mind lefokozók, ez túlfokozó: Zrínyi nemhogy főúri hölgyre, de magyar vitézre sem alkalmazza, csak egy első török katonára (X, 97: „Kaszum lelkét fujja, Szulfikár *földet fal*”). Tárgy és kifejezés ott kerül harmóniába igazán, ahol megint Zrínyi az imitációs támaszték. Talán már rá céloz a 3. strófa: „Kávét iszik vala, mikor ez hírt vette, / Hamar felhörpönté, s csészéjét letette” – idézi fel Gyöngyösi Mehmet és Szkander III. énekbeli kávézó jelenetere emlékeztetőn Ali pasa annyira törökös foglalatosságát. (Az feltétlenül Gyöngyösi javára írandó ötlet, hogy ez a kávézó epizód hasonló írói remekléssel ábrázolt szituációt előlegez: más források is feljegyzik,³⁸ amit a 42–44. strófa részletez, hogy ti. Kemény Jánost is ebédre készülés közben érte a török csapatok közeledésének híre. Ali még kihörpínthette kávéját, csészéjét is letehetette, Kemény már nem fogyaszthatta el a feladott ebédet: „Talán szintén mikor vizet kér kezére, / Rossz vendég érkezik, mondják ebédjére” . . .) Kemény természetesen beszéddel buzdítja katonáit. Agárdi Péter helyesen jelzett e ponton párhuzamokat. „Szokta a szerencse segíteni azokat, / Akik bátor szívvel fogják a dolgokat” (60) – ez a Zrínyi-prózában is kifejtett gondolat. Még nyilvánvalóbb az V. énekbeli eskü-jelenet utánzása; az egyezéseket felesleges is kurzíválással kiemelniük: „Mindenképpen emberek s vitézek legyünk, / Ugy marad meg örökkén az mi szép hírünk. // Fejem fennálltáig leszek én veletek, [. . .] Vitéz Zríni szavával megbátorodtak, [. . .] Mert fölforr az haragos vér mindenikbe” (V, 34–36, 38) – „Ti is körülöttem férfiak legyetek, / Vagy élet vagy halál, maradok köztetek. [. . .] Drága áron vegyék bársonyát vérünknek, / Maradjon jó híre emlékeztűnknek. // Gyujt nem kevés tüzet ezeknek szívekben, / Szép biztatásra forr vérek ereken” (61, 65–66). Gyöngyösi megint belefeledkezik a török hadak látványának festői részletezésébe (75–82); a magukat zászlókkal mulató szelek strófáját idéztük már, íme egy másik szép sor is: „Itt majd mindenik kard egy-egy halált vezet” (80). Zrínyinél ugyanez: „Vezet maga után ez két ötven szablyát” (V, 57), „Ötszáz halál megyen háta után ennek” (XV, 62).

Hogy e befejező részben Gyöngyösi a *Szigeti veszedelem* XV. énekének komorabb színeit is felhasználja, arra nemcsak a most szemléltetett átvétel a bizonyíték. „*Így pecsételte meg édes hazájához / Szives szeretetét*” – olvassuk Kemény haláláról (115); „Ma, vitézek, éltünk el kell veszteni, / És ma minden próbánkat *lepecsétölni*” – mondatja dédapjával Zrínyi (XV, 5). Érdekes, hogy Gyöngyösi nem veszi át a vérral subscribálás zárómotívumát, csak ezt az előképet utánozza. Azért nem teheti, mert Zrínyi beszámozott utolsó strófájának megoldásával lezárja Kemény János eposzát: „És nékem meghagyták, szómnak tegyek *véget*” (XV, 108) – „És bizott dolgában lész keserves *VÉGE*” (118). A „Seregeknek Ura” azonban itt is Zrínyi „Vitézek Istene!” megszólítására emlékeztet, ezt tehát mégiscsak a 108. strófa után következő ötsoros beszámozatlan szakaszból vehette át.

Vajon ismerte-e (felismerte-e) Gyöngyösi Zrínyi számmisztikai leleményét: hogy a beszámozott strófák összege 1566-ot ad ki? Ki tudja. A Kemény-eposz versszakaszai mindenestre megközelítik a *Szigeti veszedelem*-ét: Gyöngyösi nagyjából 1450 strófát vet papírra; nagyjából, mert a kézirati hagyomány több interpolációt mutat. Ha Kemény halálának évét akarta volna a versszakaszokkal megadni, még bizony írnia kellett volna két hosszabb „részt”, mert egy-egy rész Gyöngyösinél kb. 60 szakaszból áll.³⁹ Zrínyi követése mégis kikövetkeztethető a strófák számából! Az I. és II. könyv 5, illetve 9 részé-

³⁸ Lásd CSEREI Mihálynál (I. m., 53): „Kemény János szintén ez idő tájban ebédhez ült vala, [. . .] De midőn a strásák bejövén, hírt hoztanak volna a török hadak közelítésiről: félben rugván az ebédet, trombitát fútata és mind magyar, mind német hadait rendbe állítá.” (Érdekes, hogy Csonkabég is épp ebédet, amikor elfogják.)

³⁹ Ha jól számolok (A BADICS-kiadás lap alján közölt 31 interpolációs strófájával együtt), a végösszeg 1454.

nek versszakszámai a következők: I. könyv: 52, 76, 65, 60, 53, II. könyv: 74, 64, 61, 84, 57, 54, 46, 35, 79. A III. könyv 1. része: 66, 2. része: 62. Eddig nagyjából azonos hosszúságúak a részek, mindig 60 körüli a strófák száma. A III. könyv 3. része ellenben 111, 4. része 106 (75 + 31), 5. része 123, 6. része pedig 118 versszakból áll. Ezek a részek nagyságrendjüket tekintve Zrínyi eposzáinak énekeihez állnak közel: a *Szigeti veszedelem* 15 énekében szinte kizárólagosan 100 fölötti a versszakszám, mert csak így jön ki az 1566-os esztendő végösszegként. Gyöngyösi Zrínyi-kölcsönzéseit a III. könyv 3. részétől sorolhattuk bőséggel. Nyilvánvaló ebből, hogy a versszakszámok majdnem duplára növelése szintén utánzás, Gyöngyösi hajlékony alkalmazkodása Zrínyi eposzához. A versszakok számának tudatos követése még egy poétikai érveléssel támaszthatja alá Porogi András ama megállapításának jogosságát, hogy a 31 függelékstrófa szervesen hozzátartozik Gyöngyösi eredeti szövegéhez. Nemcsak a politikai koncepció, hanem a németellenes Zrínyi-strófák és az énekenkénti versszakszámok imitálása is igazolhatja ezt.

„Az olvasónak” és „Az olvasóhoz” (*História és fabula, história és poesis*)

A Kemény János emlékezete Zrínyi-imitációinak egybehangzó politikai és poétikai tudatossága felveti *Az olvasóhoz* címzett Gyöngyösi-előszó újraértelmezésének kérdését is. A magyar XVII. századnak Rimay Balassi-előszavai és a *Syrena*-kötet *Az olvasónak* című előszava mellett ez a Gyöngyösi-szöveg a legfontosabb esztétikai dokumentuma. Eddigi magyarázatait már csak ezért is meg kell próbálnunk gyarapítani; továbbá, ha Zrínyi hatását már a *Murányi Venus* előszavában kimutathattuk, a vizsgált imitációk nyomán még inkább szembe kell néznünk ezzel a *Kemény János emlékezete* előszavának esetében.

A Zrínyivel való összevetés eddig fel sem merült. Arany hivatkozik az előszóra,⁴⁰ előtte azonban olyan kiadás feküdt, amely Gyöngyösi Tinódi-hivatkozását eltorzítva közölte: „Tinódy Sebestyén módjára csupán csak a dolgok valóságát fejeztem ki, a versek együgyűségével” – holott Gyöngyösi ennek épp az ellenkezőjét mondja: „Ezek mellett [. . .] a poesist is követtem [. . .] inkább tetszett azt az említett dolgokkal megszínelnem, mint azok nélkül, Tinódy Sebestyén módjára csupán csak a dolgok valóságát fejeztem ki a versek együgyűségével.”⁴¹ Arany a torzított szövegből nem vonhatott le más következtetést, mint hogy Gyöngyösi „éppen nem gúnyosan hivatkozik” Tinódira, „ez elődjére, ki, úgy látszik, még az ő korában is elég népszerű volt arra, hogy Gyöngyösi egy részben követőjének vallja magát. És követte nemcsak abban, hogy a dolgok valóságát a versek együgyűségével (azaz költői átalakítás nélkül) fejezte ki, hanem abban is, ami főoka volt Tinódi kelendőségének, hogy magával egykorú eseményeket ragadott meg”.⁴² Gyöngyösinek ezt a Tinódihoz tapasztását hiába igazította helyre a Badics-kiadás, s idézik most már a helyes szöveget, a következtetések minden mást kizáró kerítése változatlanul Gyöngyösi és Tinódi között húzódik.

Bitskey István úgy véli: „Figyelemre méltó tény, hogy Gyöngyösi Tinódihoz méri magát, a 16. századi lantosnak csupán a dolgok valóságát kifejező históriáját kívánja meghaladni, [. . .] Zrínyire vagy az európai költészetre soha semmilyen megjegyzést nem tesz, példaként legfeljebb az régi verscsinálók írásait és Ovidiust említi; valamint közvetve [!] Vergiliusra utal. Ő maga mindenütt krónikának [!] vagy históriának nevezi művét, s le kell azt is szögezünk, hogy az eposzról mint műfajról a sárospataki iskola poétikai osztályában sem tanult semmit [!]. Itt ugyanis Piscator poétikáját oktatták, ennek pedig igen részletes műfajtipológiai áttekintésében az eposz még csak nincs is említve. Más protestáns poétikákból is többnyire hiányzott az *epopeia*, mely annál nagyobb teret kapott az ilyen jellegű jezsuita munkákban [. . .] Vergiliust természetesen jól kellett ismernie [közvetve?], az *Aeneis* költőjével [. . .] azonban nyilván eszébe sem jutott versenyre kelni [. . .] Ami közvetlenebbül hatott rá, az a magyar históriás ének hagyománya [!] volt, különösen Kemény János török

⁴⁰ ARANY, J., I. m., 434–435, 439.

⁴¹ DUGONICS és TOLDY kiadásának erre a hibájára rámutat és a BADICS-kiadás helyes szövegét értelmezi WALDAPFEL I., I. m., 3–4.

⁴² ARANYJ., I. m., 435.

elleni harcának egyes mozzanatai idézik fel a Tinódi-féle csatajelenetek részleteit.” [!]”⁴³ Arany Gyöngyösi-tanulmánya nem dogmatikus továbbgondolást sugall, még ha kategorikusan ki is mondja a vitatható ítéletet: „Zrínyi megelőzte korát, de nem hatott rá.”⁴⁴ Amikor Arany Gyöngyösi gyöngyűrű idézetei között szemelget („Tulajdon vérenek borul bíborába”, „Tolla vitorláját szél hajtogatja”, „Kik a napot híják fényekkel csatára”, „Déllel játszó nap ragyogványi”, „Tapsol a reménység örömmel szívekben”, „Dongnak bogarai a vad Boreásnak”), mindjárt hozzát teszi: „Az efféle, Zrínyin kívül, szokatlan volt az akkori költészetben.”⁴⁵ Ha a Tasso–Zrínyi-viszonyra függesztett szemű Arany a Gyöngyösi-tanulmány után még egyszer Zrínyihez nyúlhat, a Kemény-eposz átvételei sem maradnak rejtve előtte, hiszen példatárában is ott egy Zrínyitől kölcsönzött szép sor.

Badics Ferenc lelkesen nyilatkozott a Kemény-eposz előszaváról, de poétikai elmélyülés nélkül.⁴⁶ Horváth János szerint „sem hagyható megemlítetlenül Gyöngyösi tudatossága a költői művészetben”, de az előző első sorainak idézését ő is azzal a konklúzióval zárja: „Íme, egyenest Tinódihoz méri újítását.” Amivel az Arany-értelmezéstől elszakadni nem tudó (nem akaró) gondolatmenet folytatódik, csupa mélyen szántó észrevétel: „Nem kevésbé tudatos intézője gyakorlatának is. Ő az első magyar költő, akitől verstani fejtegetést olvashatunk. [. . .] Egyébként pedig történeti okmány e fejtegetés nemcsak Gyöngyösi tudatossága, hanem a kortársak, az olvasóközönség ugyane részbeni öntudatlansága felől. [. . .] Tudatossága nem ér el a költészet belső, lelki gyökereig; de alaki tényezőit világosan érti és méltányolja.”⁴⁷ Bán Imre a *Kemény János emlékezeté*-t és előszavát Zrínyi és az eposz igényével méri, a viszonyítási végpont azonban nála is Tinódi és a históriás ének: „Gyöngyösi is históriának nevezi műveit, akárcsak Zrínyi a *Szigeti veszedelmet*, s utal arra, hogy Tinódi krónikás énekeinek hagyományát folytatja, csak magasabb művészi igénnyel, – mégis az eposznak csak a látszatát próbálja kelteni, [. . .] a históriás énekből művészi magaslatra emelkedő történeti epikus kompozíció és az epithalamium sajátos együttesét hozta létre.”⁴⁸ Később ehhez azt teszi hozzá: „nálunk a szép szó kultusza a XVIII. század utolsó harmadáig annyira a latin nyelvhez volt kötve, hogy *elméletét* magyarul lehetetlen volt megfogalmazni. Igaz ez a megállapítás még akkor is, ha tudjuk, hogy Gyöngyösi István, régi századainak legnagyobb poéta-tecnikus a jelentékeny tudatossággal alakította

⁴³ BITSKEY I., I. m., 23–24. A tanulmány történeti poétikai gondolkodásunk és Zrínyi-olvasatunk 70-es évek végi állapotát tükrözi, alábbi megjegyzéseink inkább e helyzetre reflektálnak, semmint a szerző következtetéseit veszik célba. Tehát: 1. A Kemény-eposz bevezetése nem közvetve, hanem néven nevezve, idézetekkel utal Vergiliusra. 2. Gyöngyösi „mindenütt [!] krónikának [!] vagy históriának” nevezi művét? De hát hogy is nevezhetné másképp az eposzt, Zrínyi is históriaként említi (s nem mondja krónikának), mint ahogy Gyöngyösi szerint is história (s nem krónika) a Kemény-eposz. 3. Piscatorról a hivatkozott Bán Imre a 38. lapon azt is mondja még: „Kezdje a diák (studiosus) Ovidiusszal, aztán vegye Vergiliust, akit egészen tegyen magáévá.” Poétikát és klasszikusokat nemcsak poétikákból oktattak és tanultak – hanem szövegekből is, s még a kiadók tekintetében sem mindig számított a felekezethez tartozás. A XVI. század leghíresebb Vergilius-kiadása pl. a Melanchtoné volt: birtokolta és használta ezt Zrínyi is. 4. A Kemény-eposz még Zrínyitől is elütő – nála „modernebb” – csatajeleneteinek semmi köze Tinódihoz; ha volna, az imitáció során a tudatos Gyöngyösinek éppúgy archaizálnia kellene, mint amikor a seregszemlével Zrínyi eposzát utánozza. (A Tinódiából valóban merítő Zrínyi is archaizál.) – Tanulmányom gépiratát többek között R. Várkonyi Ágnes, Tarnai Andor és Bitskey István is olvasta. Köszönettel vett megjegyzésekre a dolgozat következő kiadásában reflektálok.

⁴⁴ ARANY J., I. m., 438.

⁴⁵ Uo. 439.

⁴⁶ GYÖNGYÖSI I., Id. kiad., II. köt., 458.

⁴⁷ HORVÁTH J. I. m., 126–127.

⁴⁸ BÁN Imre a kézikönyv Gyöngyösi-fejezetében ír így: *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1964., 188. Ez a hagyományos Gyöngyösi-képből sokat átmentő fejezet fenntartásai ellenére is úttörő elismerés, érzékeny megfigyelései és példái sokszor igazolják Gyöngyösi költői nagyságát. Gyöngyösi elismertetéséért egy évtizeddel korábban még küzdeni kellett, ennek állomásaként lásd BÁN I., *A velencei barokk kongresszus eredményei és tanulságai*, FK 1956, 503.

nyelvét”.⁴⁹ Majd csak Tarnai Andor mondja ki kritikátörténeti antológiájában, hogy „A magyar nyelvű poétikai irodalom legnagyobb teljesítménye Gyöngyösi István *Kemény János emlékezeté*-hez írott, kéziratban maradt előszava.” A tömör elemzés „A hiányzó magyar poétika egyik fejezetének alkalmi vázlataként” minősíti Gyöngyösi munkáját, s „poétikailag teljesen szabályos” megfigyeléseit (a kompozíció alapelemei, a versbeli beszéd köznapitól eltérő sajátosságai, a szóalkotás, a tájszavak, a nyelvjárási alakok, a rímkényszer kérdése) azzal is teljesebbé teszi, hogy „a latin retorika műszavait és példáit” idéző Gyöngyösi hivatkozott Vergilius-helyeihez pontos locus-utalásokat ad.⁵⁰ Legújabban Pirnát Antal idézte Zrínyi és Gyöngyösi előszavait egymás mellett *Fabula és história* fogalmi kapcsán: „Ugyanilyen értelemben nyilatkozik Gyöngyösi István is a *Kemény János emlékezete* előszavában.”⁵¹

Gyöngyösi immár rangján mért előszavának Zrínyi előszavával való összevetési lehetősége a fentiekből következően imitáció-példáink nélkül is elérkezett a megoldáshoz. Ami a Gyöngyösi-előszó retorikai műszavait és példáit illeti, azoknak Zrínyihez semmi köze: Gyöngyösi biztosan nem eredeti (forrásai még feltárára várnak), de rendkívül gazdag, e tekintetben vitán felül „a magyar nyelvű poétikai irodalom legnagyobb teljesítménye”. Ugyannyira, hogy Zrínyi költészetének retorikai leírásához is kulcsot adhatna, ha vennék a biztosan gyümölcsöző fáradságot, hogy a *Syrena*-kötetre alkalmazzuk. Akkor is érdekes lenne az eredmény, ha nem kapnánk annyi példát, mint amennyit a Gyöngyösi-mű kínál.

Bizonyos témák mintha itt is jeleznék a *Syrena*-kötet előszavának ösztönzését, de nem oly szoros az illeszkedés, mint a *Murányi Venus* előszava esetében. Gyöngyösi most szabadabban (esetleg Zrínyitől függetlenül) szerkeszt: „a feltett dolognak valósága” és a poézis; retorikai műszavak és példák (Vergilius említésével); „nem szokott közönséges szók”; nyelvjárási alakok; a rímkényszer; história és fabula; megint a rímelés; saját teljesítményének fogyatkozásai; „a magyar versek olvasásában gyönyörködő” olvasók felszólítása a korrekcióra – íme így következnek, amit Gyöngyösi előad.⁵² A szokásos előszóformulákon túl Zrínyinél is megvan a Vergilius-utalás (más összefüggésben), a gyönyörköd(tetés) („multság”), a közismert szavaktól való eltérés („török, horvát, deák szókat kevertem verseimbe”), az eposz históriának nevezése, továbbá a „Fabulákkal kevertem a históriát”.

Gyöngyösi „história és fabula”-felfogása Zrínyivel tart erős rokonságot. Poétikai elvekről lévén szó, itt nem beszélhetünk szövegimitációról, de épp a költői átvételek bizonyítják, hogy Gyöngyösi Zrínyi poétikájával is szembenézett, s abból a Kemény-eposznak is kulcskérdéseként ragadta ki a história-fabula-kérdést. „Vegye észébe az olvasó, hogy noha a *feltett dolognak valóságára* is vigyáztam ezen versekben, mindazonáltal nem tartottam szintén olyan rendet, mint a folyó írással való *históriában*, hanem a *poesist* is kívántam azokban követnem, és az szerint alkalmaztatni is ezen munkácskámat” – indítja előszavát. A „feltett dolog”: a *res gesta*, XVI. századi terminológiával a „lött dolog”; a *poesis*: a *res ficta*, Pirnát Antallal szólva a „kitalált dolog, költött dolog”.⁵³ *História és fabula* – mondja tömören Zrínyi, s Gyöngyösi ugyanezt a két poétikai fogalmat alkalmazza és variálja. Zrínyi előszavának történeti poétikai fogalomrendszerét Király Erzsébet elmélyült és sokoldalú elemzése nemrég világította meg. Arra mutatott rá, hogy „Zrínyi história-terminusa összekötő híd a korabeli történelem-tudat és a szó költészetelméleti jelentése közt, ami nem más, mint a hősköltemény történeti eseményen alapuló főcselekménye”. Hozzáteszi még, hogy „a »res gesta«-ként felfogható elemek sokkal nagyobb arányban és minőségi súllyal vannak jelen a *Szigeti veszedelem*-ben, mint Tassónál vagy az epigonoknál”.⁵⁴ Mindez Gyöngyösire is áll, hiszen ő – közeledve az európai barokk epika elvárásaihoz – még közelebb történeti esemény megverselésére vállalkozik, mint Zrínyi; áll ez akkor is, ha

⁴⁹ BÁN I., *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVII. században*, Bp., 1971, 7. Vö. még 20, 78.

⁵⁰ *A magyar kritika évszázadai*, I. köt. *Rendszerek. A kezdetektől a romantikáig*. Írta és összeállította TARNAI Andor és CSETRI Lajos, Bp., 1981, 140, 520.

⁵¹ PIRNÁT Antal, *Fabula és história*, ItK, 1984, 139.

⁵² GYÖNGYÖSI I., Id. kiad. II. köt., 201–205. A további idézetek is innen.

⁵³ PIRNÁT A., I. m., 140.

⁵⁴ KIRÁLY Erzsébet, *Tasso és Zrínyi. A „Szigeti veszedelem” olasz epikai modelljei*, kandidátusi értekezés, 1983, 117–118. (Ez a fejezete sajtó alatt az ItK-ban, 1984.)

Gyöngyösi hajlandósága és képessége elsősorban a história „megszínelése”: a poézis. Figyeljünk fel a *poesis* „követése” és „alkalmaztatása” programjára; Gyöngyösi poézise már a költészet és a költő modernebb értelmezését előlegezi. A *poézis követése* mintha „az én professióm avagy mesterségem *nem a poesis*” Zrínyi-vallomására válaszolna. Gyöngyösi mestersége már inkább a poézis. *Az olvasóhoz* címzett először első mondatainak bővebb szavú kifejtésében így vall arról: „Ezek mellett, mivel hogy (amint fölylebb is említettem) a *poesis* is követtem ezen verses *historiácskámnak* dispositió-jában, azért szaporítottam azt holmi régi *fabulás dolgoknak*, *hasonlatosságoknak* és másféle *leleményes toldalékoknak* közbenvetésével, akik nélkül is a história és abban lévő dolgok valósága végben mehetett volna ugyan, mindazonáltal azoknak nagyobb ékességére és kedvesebb voltára nézve inkább tetszett azt az említett dolgokkal *megszínelnem*, mint azok nélkül, Tinódy Sebestény módgyára csupán csak a dolog valóságát fejeztem ki a versek *edgyögyűségével*.” A *historiácska* kicsinyítés nyilvánvalóan csak szerénykedő, nem érték mérő formula; annál meglepőbb, ahogy Gyöngyösi már nem is a *fabula*, hanem a *poesis* fogalmát kibontja: a *poesis* követése a *historiácska* szaporítása „régii *fabulás dolgok*”, „*hasonlatosságok*” és „*leleményes toldalékok*” „*közbenvetésével*!” Ez a *közbenvetés* Gyöngyösi pontosabb terminológiájával a *megszínelés* – szemben a Tinódi-féle versek „*edgyögyűségével*”. Van-e külön-külön poétikai jelentése például a *hasonlatosság* és a *leleményes toldalék* kifejezéseknek vagy csak a *fabulás dolgok* szinonimái? Ehhez további pontosító kutatás szükséges, kiterjesztve olyan részletkérdésekre is, mint a *nagyobb ékesség*, a *kedvesebb volta* stb. Nagyon is valószínű, hogy Gyöngyösi a *fabula* ékességeit jelentő különféle retorikai fogalmakra gondol. Maga a *fabulás dolog* lehet a mitológia⁵⁵ (a fikatív történet, a csodás elem), a *hasonlatosság* lehet a hasonlat (vagy a metafora),⁵⁶ a *leleményes toldalék* lehet az epizód, a kitérő.

Fabula és história fogalmait Gyöngyösi lépten-nyomon alkalmazza máshol is. A Kemény-eposz elején írja (I, I, 8): „Feljegyezvén vegyed ezeket versekbe, / De nem az *Cirrhai fabulás hegyekre*.” A *cirrhai* (*crissai*) hegyek említését lásd Homérosnál (II. 2, 520),⁵⁷ itt tehát a *fabulás* valóban *mitológiai* értelmű.⁵⁸ A *Rózsakoszorú* (1690) *Az olvasóhoz* intézett előszava csak a *fabula*-kérdést fejtegeti: „Mínthogy ezen könyvecskebeli verseknek előljáró írásában, avagy a *Rózsakoszorú* kötéshez való készületben sok *fabulás régiségek* és *poétai költeményes dolgok* s olyan nevezetek is *egyveltettek*, amelyeknek homályos azoknál az értelme, akiknek az olyaténokban nem forgott elméjük, [. . .] tedgye férre inkább azon készületet és nyúljon egyenesen a *Rózsakoszorúhoz*, azkit készület nélkül is készen talál és rózsánként megvizsgálván imádság gyanánt is elmondhat.”⁵⁹ A *fabulás régiség*: itt a mitológiai példatár, a *poétai költeményes dolgok* pedig: az ókori költők, a hivatkozott Ovidius, Vergilius, Lucretius stb. (Hozzátehetnénk Zrínyivel: amelyeket az az olvasó nehezen érthet, „az ki azokat” *nem* „olvasta”). Az imádság gyanánt elmondható *Rózsakoszorú*-nak a „kötéshez való készület” utáni részei megértéséhez ellenben nem kell különösebb tudás.) A klasszikus citátumokhoz képest a Koháry Istvánhoz címzett ajánlás bibliai utalásai elenyészők, s ugyanolyan kettősséget mutat így az istenes vers „*poegány*” poétikai bevezetése, mint a „*fabulás régiségek*” és a „*poétai költeményes dolgok*” világával szembeállított „*imádság*”: maga a *Rózsakoszorú*, mert annak hosszúra nyúlt bevezető „*készület*”-ében a mitológiai „*hasonlatosságoktól*” és a „*leleményes toldalékoktól*” nem tud (nem is akar igazán) megszabadulni. Az I. rész 125. strófájában programként kiemeli:

Itt nem *fabulás költeményt*,
Avagy meséző *leleményt*
Lehet erről hallanod,
Hanem igaz valóságot,
Valóságos igazságot
Kelletik már vallanod.⁶⁰

⁵⁵ TARNAI A. így is értelmezi, I. m., 520.

⁵⁶ A *hasonlatosság* (similitudo) gazdag köznapi előfordulásainak példáit lásd SZARVAS Gábor–SIMONYI Zsigmond, *Magyar Nyelvtörténeti Szótár*, I. köt., Bp., 1890, 1344–1345.

⁵⁷ Vö. *Ókori lexikon*, szerk. PETZ Vilmos, I/1. köt., 1902, 1984. évi hasonmás kiad., 492.

⁵⁸ A Kemény-eposz kéziratok változataiban ez a még többek számára érthető mitológiai célzás: „Nem az *Parnassusi fabulás hegyekre*.”

⁵⁹ GYÖNGYÖSI I., Id. kiad., III. köt., Bp., 1935, 18.

A *fabula* ellentéte itt tehát nem a *historia*, hanem az *istenes-biblikus* tárgy, vagyis az erudíciót (legalábbis olvasottságot) igénylő antikvitás és a szélesebb rétegek számára érthető, ismert keresztény hitvilág állítanak szembe. Gyöngyösi értelmezésében az utóbbi lett históriává.⁶¹ De oly felemásan, hogy két versszakkal odébb Krisztust már „Ez mennyei Herculesnek” nevezi, s mindvégig keveri a „készület”-ben a pogány és a keresztény mitológiát, a „hajdaniság” és a bibliai Krisztus-történet példáit, frazeológiáját. Trecsényi-Waldapfel Imre szerint a latin minta nyomán készült *Rózsakoszorú* első része „látszik a költemény aránylag legeredetibb részének, bár alapgondolata, a világságtól a vallásos költészethez, a pogány mitológiától a szent történethez, a fikciótól a vallásos élményhez való fordulás: barokk közhely. [. . .] Ezt a fordulópontot fejezi ki Zrínyi is:

Sirtál már eleget lám Ariannáért,
Fogyattad könyvedet csak egy violáért,
Csak meg nem változtál, mint Biblis, semmiért,
Édes Musám, fűért s rothadó eszközért.”⁶²

Kétségtelen, hogy a *Rózsakoszorú* a *Gyöngyösi-életműnek* ugyanazon a fejlődéstörténeti helyén áll, mint Zrínyinél *A fészületre*, de azt is hozzátehetjük Waldapfel párhuzamához: céloz a *Rózsakoszorú*-ban Gyöngyösi a *Szigeti veszedelem*-re is. Íme:

*Az ki az iffiabb üdőkben
Játékosabb esztendőkben
Heliconban siettél:
Ott gondokat felejtető,
Elméket gyönyörködtető
Mulatságot követte;*

Ah! de hadd félben útatod,
Ne fáraszd tovább magadot,

Óh! hívságoknak hívsága,
Ifjú elme bolondsága,

Az mely zöldellő ágokat,
Rószát s egyéb virágokat
Elébb ott szedegette!

Hánd ki már most mind kezedből,
Ne kívánj tovább ezekből
Koszorúkat mívelni . . .⁶³

Azzal a Zrínyivel vessük ezt össze, aki szerelmi költészetét és az eposzírást állította szembe egymással (I, 1–2):

*Én az ki azelőtt ifju elmével
Játszottam szerelemnek édes versével,
Küszködtem viola kegyetlenségével:
Mastan immár Mársnak hangassabb versével
Fegyvert, s vitézt éneklek . . .*

⁶⁰ Uo. 29.

⁶¹ PIRNÁT A. mutat rá (I. m., 148), hogy „az első keresztény századok egyháztanítói” szerint „a szöveg elsődleges, betű szerinti értelme szerint (secundum litteram!) a Szentírás is história”.

⁶² WALDAPFEL I., I. m., 25.

⁶³ GYÖNGYÖSI I., Id. kiad. III. köt., 19, 23.

Zrínyi kijelentésének életrajzi hitele is van. „Amikor e sorokat Zrínyi leírta [. . .], már házas ember volt, tehát nem számított ifjúnak a kor fogalmai szerint” – állapítja meg Pirnát Antal, s azzal folytatja: „Amikor pedig az ország felelős politikai, katonai vezetőinek sorába került, epikus költeményt sem írt többé, hanem történelmi és hadtudományi elmélkedéseket, traktátusokat s hatalmas erejű ékesszólással megfogalmazott politikai röpiratokat”; Zrínyi tehát „pontosan az egykorú társadalmi elvárásoknak megfelelően, szabályosan fejlődő lángelme volt”.⁶⁴ Ha hozzáteendő is e megfigyeléshez, hogy Zrínyi az eposz után is aktív lírai költő (két Eusebia-síratója még szerelmi költészetének is folytatása), az egykorú társadalmi elvárásokhoz való igazodás tendenciája kétségtelen. Gyöngyösitől, a familiáris közneimestől, a volt nádori titkártól ezt még inkább várnánk, ő azonban már élete végéig, szinte valóban professzionálisan foglalkozik költéssel, s egyáltalán nem az életkor-meghatározta dekórum okán állítja szembe ifjúkori és kései költészetét a *Rózsakoszorú*-ban (a vers írásakor már 61 éves!), hanem egyszerűen imitációs meggondolásból, a kínálkozó Zrínyi-intonációt átvéve. Gyöngyösi István oly lenyűgözve áll Zrínyi eposza előtt, hogy amidőn a *Feszületre* fejlődéstörténeti párdarabjához, a *Rózsakoszorú*-hoz kezd, akkor is a *Szigeti veszedelem* első sorai kíváncskoznak tollára. De nem tud olyan egyenmű vallásos költeményt írni, mint amilyen a *Feszületre*, a *Rózsakoszorú* I. részében mitológiai fabula és szent história éppúgy „egyvelítettetek”,⁶⁵ mint a Koháryhoz címzett ajánlásban.

A *Szigeti veszedelem* és a Kemény-eposz előszavában kifejtett história–fabula-értelmezéshez a *Csalárd Cupido* egy helye kapcsolódik:

Erről a poéták ekként fabulálnak,
Az melyrül sok elmés lelemént formálnak,
De az historiák más módon tractálnak,
Az kiknek dolgai valóságból állnak. (III, 188)⁶⁶

A kedvvel „fabulál” Gyöngyösi a Kemény-eposz előszavában nem nevezheti ugyan „tractáló” historikusnak Tinódit, de éles különbséget tesz kettejük között: Sebestyén deák „a versek edgyógyúságával” csupán „a dolog valóságát” fejezte ki, a poézist követő Gyöngyösi „azoknak nagyobb ékességére és kedvesebb voltára” fabulás dolgokkal, hasonlatosságokkal, toldalékok közbevetésével „megszínelte” a történeti valóságot. A *megszínelés*: a megfestés, kiszínezés,⁶⁷ a partikuláris valóság költészeti fikcióval való *keverése*. Ezt a megint Zrínyire visszamutató fogalmat⁶⁸ Gyöngyösi tehát a maga bőbeszédűbb szóhasználatával fejezi ki, de – mint láttuk – használja az *egyvelítettetek* kifejezést is.

Miért nem hivatkozik a *Szigeti veszedelmet* és a *Syrena*-kötet előszavát utánzó Gyöngyösi Zrínyire? Már politikai okokból sem tehetné (a Wesselényi-összeesküvés körüli időben vagyunk), de nem említi Zrínyit azért sem, mert az imitáció poétikai egyeduralmának idején nem „szokás” hivatkozni. Éppen azért lesz elegáns egy locus átemelése valamely klasszikusból, ha forrását csak a tudós olvasó képes felismerni. Zrínyi sem hivatkozik Tassóra. De említi Homéroszt és Vergiliust, egyrészt mint az eposzműfaj ókori klasszikusait, másrészt mint olyan szerzőket, akiket valamennyi potenciális olvasójának ismernie kellett. Tasso ellenben semmit sem mondó név a korabeli magyar nemesség zömének.

⁶⁴ PIRNÁT A., I. m., 143.

⁶⁵ WALDAPFEL I. (I. m., 30–31) erre így céloz: „a mitológiához való barokk vonzalmát az *elő-készületben* éli ki, magában a tizenöt rózsában minden ilyen gondosan kerül”. WALDAPFEL I. hivatkozik HORVÁTH J., Gyöngyösi-portréjára (*Barokk ízlés irodalmunkban*, Napkelet, 1824 = *Tanulmányok*, Bp., 1956, 82–88), de nem jelzi, hogy most idézett gondolata már Horváthnál megvan (87): „Gyöngyösi azonban, az antikizáló erotikus, most sem tagadja meg magát. Egy bevezető énekben – mintegy az »Én, aki hajdanta (!) ifjú elmével« mintájára visszatekint költészete eddigi tárgyaira, s szerzet ejti, hogy még egyszer végigélvezzen egy sereg erotikus antik fabulát, mielőtt ez »üdvösségesebb útra« indul [. . .] Jellemző antikizálással emlegeti itt Krisztust, mint »mennyei Herkulest«, s Máriát az »igazi szűz Dianát.«” – A *Szigeti veszedelem* és a *Rózsakoszorú* intonációja közötti hasonlóságot eszerint már HORVÁTH J. észreveszi, s a „mennyei Herkules” példáját másikkal toldja meg.

⁶⁶ GYÖNGYÖSI I., Id. kiad., III. köt., 188. Vö. még 208.

⁶⁷ Vö. *Magyar Nyelvtörténeti Szótár*, id. kiad., III. köt., 1893, 253.

⁶⁸ A *keverés*: a *variare* történeti poétikai értelmezését lásd KIRÁLY E. idézett művében, 109–112.

Király Erzsébet pontos analízise szerint „A dedikációban szereplő magyar nemességnek nemcsak történelmi-politikai, hanem szocio-kulturális determináltsága is van. Zrínyi tudja, hogy azok, akik művét majd kézbe veszik, jóllehet részben hozzá hasonló érdeklődésű és olvasottságú emberek, fogalom-rendszerüket tekintve inkább a magyar hagyományhoz és az antikvitáshoz, mintsem a kortárs európai kultúrában ismert terminológiához és költői gyakorlathoz mérik azt, amit olvasni fognak.”⁶⁹ Az egzakt válasz Gyöngyösi Tinódi-utalására is magyarázat: a magyar hagyományból más ismert nevet nem is említhetett volna; a nyomtatott *Cronica*-jával elhüresült, de még a szóbeliség formáiban is élő Tinódihoz az olvasó valóban odamérhette Gyöngyösit, s megmutatkozhatott a valósághoz tapadt együgyű versek és a históriát fabulás dolgokkal megszínelő poézis, valamint a krónikás-versszerző és a poézist professzióként is művelő költő különbsége. Gyöngyösi nem a Tinódiéhoz méri saját teljesítményét, hanem költői öntudattal elhatárolja magát tőle. Az ő megnevezhetetlen mércéje Zrínyi, imitációjával hozzá igazodik. A Kemény-eposzal mintája közelébe sem ér, *Az olvasónak* írt előszó azonban továbbfejleszti, továbbgondolja Zrínyi poétikáját; história, fabula, poézis alapkérdéseit Gyöngyösi a maga gyakorlatában új s új megközelítésben értelmezi. Zrínyi tömör magvasságához képest Gyöngyösi bő példatárral illusztrált gyakorlati poétikát nyújt, de e tekintetben is felszabadítja a *Syrena*-kötet.

Vajon mikor készült pontosan a Kemény-eposz bevezetése, miért maradt kéziratban? – hiszen Gyöngyösi ezt is kinyomtathatta volna. Valószínűleg elkészült már közvetlenül a mű befejezése után, s elhagyására nem tudunk a Badics Ferencnél jobb érvet felhozni: a kinyomtatás előtt nem az a kézirat (másolat) lehetett kezénél,⁷⁰ amely az előszót is tartalmazta. Megjegyzendő, hogy Gyöngyösinek a kéziratban elszóban megmutatkozó költői tudatossága a kinyomtatott művel való törődésben is megfigyelhető. A Kemény-eposz 1693. évi kiadásához *A nyomtatásban esett derekasabb fogyatkozásnak helyrehozása* címmel poétikailag is érdekes függelékkel illeszt.⁷¹ Ezt a szöveget az új kiadásokban (de hát Gyöngyösit negyven éve nem adják ki!)⁷² *Az olvasóhoz* címzett bevezető függeléként kellene közölni.

„Zrínyi megelőzte korát, de nem hatott rá?”

Hogyan szól Arany híres tétele (vagy ítélete)?

„Zrínyi megelőzte korát, de nem hatott rá; Gyöngyösi *megettálta* a magát és előbbre vitte.

Miben? . . .

Könnyű ezt kérdeni, most, mikor ránk nézve mindkettő, Zrínyi és Gyöngyösi, avult régiség, azon különbséggel, hogy ami az utóbbinak erős oldala volt, az már rég beolvadt a nyelvbe és irodalomba, többé nem tekintjük mint *övé*t, hanem mint közös mindnyájunk sajátját; míg az első még egyre ott áll zordon fenségében; arra nézve, mi benne jeles, nagyszerű: nem követve, meg nem haladva, utol nem érve senkitől.”⁷³

Ez a tétel úgy vált kikezdetlen irodalomtörténeti közvélekedéssé, ahogy Arany megfigyelése szerint Gyöngyösi olvadt bele a magyar költői nyelvbe; évszázada is elmúlt, hogy ezt sem „tekintjük mint az *övé*t, hanem mint közös mindnyájunk sajátját”. A nagytekintélyű, megfellebezhetetlen állítást senki sem merte bolygatni. Horváth János, „a nemzeti konzervativizmus” legnagyobb irodalom-

⁶⁹ KIRÁLY E., I. m., 113. Lásd még 118: Zrínyi az előszóban azért „utal ismét Homéroszra és Vergíliusra, [. . .] hogy a klasszikus eposzokat ismerő művelt magyar olvasó előtt az analógiával megvilágítsa saját *historia*-kifejezésének a magyar szokványtól eltérő [. . .] jelentését”.

⁷⁰ A kérdés filológiája BADICS F. jegyzeteiben: GYÖNGYÖSI I., Id. kiad., II. köt., 360–363, 368, 411.

⁷¹ Uo. 373.

⁷² Vö. egyelőre hiábavaló hírlapi felszólalásaimmal: *Klasszikusok és kuriózumok. 2. Mérték, arány, egyensúly*, Népszabadság, 1984. febr. 25., továbbá: *A „Magyar remekírók” ügye*, Népszabadság, 1985. márc. 29. (Itteni javaslatom lényege az, hogy a Magyar Remekírók-sorozat egykötetesre tervezett Zrínyi–Gyöngyösi-kötetét – hasonlóan az eredetileg szintén „egybetervezett”, majd kettéválasztott Rákóczi–Mikes-kötethez – ketté kell választani.) – Mégsem voltak hiábavalók! 1986-ra eldől, hogy a *Remekírók* Gyöngyösi-kötetét Stoll Béla, Zrínyit e sorok írója adja ki.

⁷³ ARANY J., I. m., 436.

történése is csak elmélyítésén munkálkodott, hiszen felfogása szerint irodalomfejlődésünk éppen az Arany-központú „nemzeti klasszicizmus”-ban érkezik el „az esztétikai és nemzeti tökély”-hez; a magyar irodalom tetőpontja Arany, ő „minden korábbi érték összegyűjtője”.⁷⁴ (Külön kérdés Horváth János barokk-konceptiója, a barokkal és Gyöngyösivel szembeni tartózkodása; amit ő elítél, többnyire normatív felfogásból, más stíluseszmény híveként teszi.)

Zrínyi valóban megelőzte korát, de *hatott rá*: hatott mindenekelőtt Gyöngyösire, akinek diadalmas költői utóéletében ily módon közvetve Zrínyi is triumfál. És hatott a költő és prózaíró másokra is: a kuruc kori költészetre és politikai publicisztikára, a *Szigeti veszedelm*-t követő eposzkísérletekre (Liszt Lászlóra, az ún. *Rákóczi-eposz*-ra, Kőszeghy Pálra), Faludira és Csokonaira. Amennyire kikezdetlen igazság, hogy Zrínyi magas eszmény: „meg nem haladva, utol nem érve senkitől”, annyira nem áll az, hogy „nem követve”. Követve volt ő igenis sokak által. Rég esedékes szintetikus vizsgálódás igazolhatná, mily eleven – bár rejtett – hatóerőként jelenlévő Zrínyi a XVII. század második felében s az új század elején. Bizonyító lábjegyzetekkel, feltárt (publikált) párhuzamok, ösztönzések felsorolásával máris adatolhatnánk állításunkat. Ehelyett további olyan típusú vizsgálatok elvégzését tartjuk szükségesnek, mint ez a *szövegekre tekintő* mostani Gyöngyösi-kísérlet. Nagyjából ismerjük a *Syrena*-köteteket (és kéziratok másolatai) utóéletét; a *Régi Magyar Költők Tára* XVII. századi kötetei mind több anyagot tesznek hozzáférhetővé; a XVIII. század gazdagságába is egyre jobban belelátunk; megindultak a történeti poétikai kutatások – eljött az idő Zrínyi költői utóéletének monografikus feldolgozására.

Arany megközelítésének klasszikus nagyságrendjén mit sem csorbít, ha ki merjük mondani, hogy a kutatások meghaladták a Zrínyi–Gyöngyösi-viszonyra, Zrínyi hatástalanságára vonatkozó elképzelését. Tanulmányom mottójául nem véletlenül ezt az elmemozdító mondatot választottam Arany Gyöngyösi-dolgozatából: „Gyöngyösi magába szedi a hagyományt, vérévé teszi, áthasonlítja; az egykorú olvasó feltalálja benne mindazt, ami elődeiben tetszik és még valamit, mely a költő egyéni sajátja; régít és újat: a hűséget ahhoz, a szabadságot ebben.”⁷⁵ Ott olvasható ez a gyakran idézett híres ítélet előtt egy bekezdéssel, de alig figyeltünk rá, pedig potenciálisan benne van a Zrínyi-hagyományt „magába szedő”, vérévé tevő, áthasonlító Gyöngyösi is.

Arany Gyöngyösi-tanulmánya ezen a ponton mindenkor ihlető, továbbgondolható ösztönzésnek bizonyul.

Kovács, Sándor Iván

LES IMITATIONS DE ZRÍNYI DANS L'ÉPOPEE SUR KEMÉNY DE GYÖNGYÖSI

Les deux figures les plus remarquables de la poésie baroque hongroise du XVIIe siècle sont Miklós Zrínyi (1620–1664) et István Gyöngyösi (1629–1704). En 1651 Zrínyi publia une épopée nationale grandiose contre les Turcs et des poèmes lyriques dans son volume intitulé *Syrena*; Gyöngyösi écrivait surtout des épithalamiums de caractère épique et des poèmes épiques sur des sujets mythologiques. Zrínyi ne sera apprécié véritablement que par le classicisme et le romantisme hongrois du XIXe siècle: par contre, Gyöngyösi est le poète hongrois le plus populaire au XVIIIe siècle; la réception de Zrínyi qui employait un style grave et une versification plutôt lourde, était un processus plus lourd et plus long que celle de Gyöngyösi qui était un poète-technicien brillant, mais la renommée de celui-ci fut plus tard éclipsée par Zrínyi. Si „c'est un jeu de société national des Français que de mettre en parallèle Corneille et Racine” (Henri Brémond), l'historiographie littéraire hongroise joue cette „jeu de société”, à partir du début du XIXe siècle déjà, avec Zrínyi et Gyöngyösi. C'est que le couple de poètes Zrínyi et Gyöngyösi incarne en lui l'archétype Virgile–Ovide, et dans le domaine de l'histoire de l'évolution, ils sont les correspondants du phénomène Tasso–Marino; Zrínyi, poète héroïque,

⁷⁴ KLANICZAY Tibor, *Marxizmus és irodalomtudomány*, Bp., 1964, 22.

⁷⁵ ARANY J., I. m., 435.

monumental, sublime et Gyöngyösi, poète hédoniste-décoratif-agréable représentent les deux aspects analogues du baroque hongrois que le Tasse et le Marin, connus, tous les deux, très bien par Zrínyi, imbu de la culture italienne. Le talentueux Gyöngyösi ne lisait pas ces poètes italiens, mais il connaissait bien et imitait Zrínyi: pour lui c'est Zrínyi qui était „le Tasse”. Dans son épopée écrite sur le mariage de János Kemény, prince de Transylvanie, Gyöngyösi suit l'épopée de Zrínyi, le *Désastre de Sziget*, et il continue à développer la poétique de Zrínyi. La nouveauté de l'étude consiste à rassembler ces lieux imités et à les interpréter, étant donné que l'historiographie littéraire hongroise antérieure ne s'occupait, dans son „jeu de société”, que de leur postérité poétique, et l'influence intense de Zrínyi sur Gyöngyösi restait cachée jusqu'à présent.